

ՍՈՒՐԵՆ Ե. ԲՈՒԱՆՋՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների թեկնածու)

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ուսումնասիրման գործում մեծ նշանակություն են ունեցել երկար դարերի արյան ու մոխրի միջով մեր օրերը հասած մեարոպատառ մեր ձեռագիր գանձերը:

Մեր պատմական և հայագիտական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման և հրատարակման գործում անմոռանալի ծառայություններ են մատուցել Վենետիկի ու Էջմիածնի, Երուսաղեմի ու Վիեննայի հոգևոր միաբանությունները, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Պետերբուրգի համալսարանը, Թիֆլիզի ու Կ. Պոլիսը և այլն: Հայկական սկզբնաղբյուրների հրատարակման գործում հիշատակության արժանի անուն են թողել Հակոբ Ծախմիրյանը, Աբրահամ վ. Էջմիածնեցին, Պաղտատար Դպիրը, Բ. Ղ. Ալիշանը, Բ. Ա. Բագրատունին, Կ. վ. Ծախնազարյանը, Խ. վ. Գալֆայանը, Ոսկան Տեր-Գևորգյան-Հովհաննիսյանը, Ք. Պատկանյանը, Մ. Էմինը, Թ. Միհրդատյանը և շատ ուրիշներ:

Հայկական սկզբնաղբյուրների կարևորությունը և ներկայացրած արժեքը նաև տարբեր ժողովուրդների պատմության համար, դեռ շատ վաղուց վառ հետաքրքրություն է

առաջացրել գիտական աշխարհում: Օտար քաղմաթիվ գիտնականներ հրաշալի տիրապետելով հայերեն գրաբարին, մեր սկզբնաղբյուրների կարևոր մի մասը թարգմանել են լատիներենի ու անգլերենի, ֆրանսերենի ու ռուսերենի, գերմաներենի և այլ լեզուների: Մեր սկզբնաղբյուրները աշխարհին ճանաչելի դարձնելու գործում իրենց լուսման են մոծել օտար հայագետներից. Պետերմանն ու Նոյմանը, Լ. Ֆլորիսլան ու Մ. Բրոսեն, Վ. Լանգլուան և Ժ. Սեն-Մարտենը, Է. Պյուդոմն ու Էդ. Դյուլորին և շատ ուրիշներ:

Բնագրերի հրատարակման ասպարեզում հնարավոր չէ մոռանալ նաև ներկա դարի սկզբներին Թիֆլիզում ստեղծված հայ պատմագիրների շարքը, որով ծրագրվել էր շուրջ 50 հատորով հրատարակել մեր գրեթե բոլոր հին և նոր մատենագիրների գործերը գիտական բնագրով: Այդ աշխատանքին էին լծվել հայ ձեռագրագիտության այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ Ստ. Մալխասյանցն ու Մ. Աբեղյանը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանն ու Գ. վ. Հովսեփյանցը, Ստ. Կանալյանն ու Ս. Հարությունյանը և ուրիշները: Նախաձեռնողների մեծ մասի անմիջական մասնակցությամբ լույս տեսան Դազար

Փարպեցու (1904), Ագաթանգեղոսի (1909), Մովսես Խորենացու (1913) բազմաթիվ գրքագրերի բաղդատության հիման վրա կազմված գիտական բնագրերը: Այսպիսով հիշյալ պատմիչների երկերը առաջին անգամ մատչելի էին դառնում իրենց բազմաթիվ գրչագրերի կարևոր բոլոր ընթերցվածներով, որով ուսումնասիրող հայագետը գրեթե կարիք չէր գգում դիմելու ձեռագրերին և տպագիրներին, քանի որ այդ հրատարակության մեջ նա կարող էր գտնել տվյալ պատմիչի բոլոր տարբերակները: Սակայն նման վիթխարի գործը առանց նյութական մեծ միջոցների և առանց պետական հովանավորության հաջողությամբ պատկերելու հնարավորություն չուներ:

Մար հայրենիքում Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ կառավարությունը հնարավորություն էր գտնում առաջին իսկ օրից իր հովանավորությունը տարածելու հրաշքով փրկված մեր հոգևոր գանձերի մնացորդների վրա:

ՀԱՍՀ Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի հրամանագրով մշակութային-կրթական բոլոր հիմնարկությունների հետ միասին պետական հովանավորություն էր ստանում նաև Էջմիածնի մատենադարանը: Իսկ 1921 թ. փետրվարի 5-ի հրամանագրով հայրենի կառավարությունը որոշում էր կայացնում նույն մատենադարանի և թանգարանի հիմքի վրա ստեղծել մշակութային-պատմական ինստիտուտ, որի սրբազան նպատակն էր հանդիսանում ոչ միայն «գիտական հիմքերի վրա դնել Հայաստանի ժողովրդական մշակույթների ուսումնասիրության գործը», այլև «միաժամանակ զանգվածների սեփականություն դարձնել հնությանց այն բոլոր հիշատակարանները, որոնք գիտական և գեղարվեստական նշանակություն ունեն և կարող են աղբյուր դառնալ մշակութային նոր արժեքների ստեղծագործության: Այդպիսով Էջմիածնի գիտական ինստիտուտն էլ դարձավ Սովետական Հայաստանի առաջին գիտա-հետազոտական հաստատություն: Ավելի ուշ հայրենի կառավարությունը մեր գրչագրերի պահպանումը ավելի պատշաճ բարձրության վրա դնելու նպատակով, մատենադարանը 1939 թ. Էջմիածնից տեղափոխվեց Երևան, ուր և ժամանակավոր կերպով հատկացվեց Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետ. գրադարանի շենքի վերին երկու հարկերը: 1958 թվականին ավարտվեց կառավարության հոգատարությամբ կառուցված ներկա հույակապ պալատը, ուր և տեղափոխվեցին մեր գրչագրերը: ՀԱՍՀ Միհիստրների սովետի որոշումով Մատենադարանը դարձավ Հայկական ՍՍՀ Մի-

հիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարան: Հայաստանում պատմական աղբյուրների ուսումնասիրությամբ սկսեց զբաղվել նաև 1932 թ. հիմնված Հայաստանի նյութական մշակույթի պատմության ինստիտուտը, որը ապա վերածվեց մշակույթի պատմության ինստիտուտի: 1935 թ. ստեղծվեց Սովետական Միության գիտ. ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը (Արմֆան) և նրա հովանու տակ՝ պատմության ինստիտուտը: 1943 թ. Երևանում Արմֆանի հիմքի վրա հիմնադրվեց Հայկական ՍՍՀ գիտ. ակադեմիան: Նրա առընթեր ստեղծված բազում ինստիտուտների շարքում գործող պատմության ինստիտուտը լծվեց հայագիտական լուրջ աշխատանքի: Հայագիտությանը երիտասարդ ուժեր պատրաստելու ուղղությամբ խոշոր կենտրոններ դարձան Երեւանի պետական համալսարանի և Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմության և բանասիրության ֆակուլտետները:

1921 թվականին իսկ Էջմիածնի գիտական ինստիտուտը հնարավորություն ունեցավ լույս ընծայելու դեռևս տարիներ առաջ պատրաստ եղող, սակայն չհրատարակված հետևյալ երեք գործերը. կեղծ Ծապուն Բագրատունու պատմությունը (աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Մեսրոպ Եպիսկ. -ի), Աբրահամ Նոստովանդի «Վկայք արևելից»-ը (Գ. Տեր-Մկրտչյանի) և «Հայրուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը» (Հեղինակ՝ Աշ. Հովհաննիսյան), որի վերջում հրատարակված էին արժեքավոր վավերագրեր: Մինչև երեսնական թվականները և նրան հաջորդող Հայրենական մեծ պատերազմի տարիները այնքան էլ արդյունավետ չկարողացան լինել աղբյուրագիտական գործունեության համար: Անցնող միայն 25 տարիների կարճ ժամանակամիջոցում մեր երկիրը հայագիտության և աղբյուրագիտության բնագավառներում մեծ հաջողություններ արձանագրեց: Ոչ միայն խոշոր նվաճումներ կատարվեցին պատմա-բանասիրական ուղղությամբ, այլև գրեթե առաջին անգամ լինելով հայագիտության մեջ առանձին շնորհալի մասնագետների ջանքերի շնորհիվ ուսումնասիրության ենթարկվեցին հայրենի գրչագրերի ընձեռած հարուստ նյութերը նաև հայ բժշկության, փիլիսոփայության, քերականության, քիմիայի, մաթեմատիկայի, թատրոնի, բանարանագիտության, իրավունքի, երաժշտության, աշխարհագրության, մանրանկարչական արվեստի, հնագրության, մանկավարժության և այլ բազմաթիվ մասնագիտությունների գծով, և որոնց

մասին թեկուզ ամենամասնադատ թվարկումն իսկ ծավալումն ուսումնասիրությանն նյութ կարող է կազմել: Սակայն մեր հիմնական նպատակն է այստեղ միայն կանգ առնել հայագիտության կարևորագույն բնագավառներից մեկի՝ մեր պատմական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման և հրատարակման հարցերի վրա:

Մեր վերածնվող հայրենիքում պատմական սկզբնաղբյուրների հրատարակման հարցում առաջին խոշոր հաջողությունը արձանագրվեց մեր պատմիչների համահավաք գիտական բնագրեր կազմելու և հրատարակելու ուղղությամբ: Ծարունակելով հայ պատմագիրների շարքի կիսատ մնացած գործը, սկսած 1939 թվականից մինչև 1963 թ. իրար հետևից սկսեցին լույս տեսնել մեր նշանավոր պատմիչներից Սեբեոսի (աշխատասիր. Սո. Մալխասյան), Կորյունի (Ս. Աբեղյան), Հովհան Մամիկոնյանի (Աշ. Աբրահամյան), Եղիշեի (Եր. Տեր-Մինասյան), Կիրակոս Գանձակեցու (Կ. Սեյիք-Օհանջանյան) և Արիստակես Լաստիվերտցու (Կ. Յուզբաշյան) հայագիտության մեջ առաջին գիտական հրատարակությունները: Այդ բնագրերը կազմող գիտնականները տպագիր և ձեռագիր օրինակների մանրագին բաղդատությունների շնորհիվ կատարեցին նաև բնագրային բազմաթիվ ճշգրտումներ, որոնք և աղբյուրագիտական գործը հասցրին բարձր մակարդակի: Պետք է նշել նաև, որ վերջերս վերոհիշյալ համահավաք գիտական հրատարակությունների վրա ավելացավ ևս մեկը. այդ պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմության հայերեն գիտական հրատարակությունն էր, հիմնված Մաշտոցյան Մատենադարանի գրչատուր օրինակների վրա, առընթեր վրացերեն թարգմանությամբ, որը լույս տեսավ 1965 թ. Թբիլիսիում (Ե. Վ. Ցագարելշվիլի):

Ոչ պակաս նշանակալից երևույթ էր նաև այնպիսի պատմական երկերի հրատարակումը, որոնք մինչ այդ հայագիտությանը մատչելի չէին եղել իրենց ամբողջությամբ: Բացի կեղծ Ծապուհ Բագրատունու պատմությունից և Աբրահամ Խոստովանողի V դարում թարգմանած «Վկայք արևելից» գործի, դարձյալ առաջին անգամ լույս տեսան նաև XVII դարի կարևոր աղբյուր Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, XVIII դարի պատմիչ Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմաց» գործը, XVII դարի սկզբին վերաբերող Հովհաննես Կամենացու նորահայտ «Պատմութիւն պատերազմի խորթին» աշխատությունը (աշխատասիր. Հ. Անասյան): Հայ նշանավոր մտածողների մատենագրություններից լույս տեսան Անա-

նիա Ծիրակացու և Հովհաննես տարկավագ Իմաստասերի աշխատություններին նվիրված առանձին հատորները (աշխատասիր. Աշ. Աբրահամյան): Ծարդ չտպագրված մեր պատմական սկզբնաղբյուրներից էին մեր մանր ժամանակագրությունները: Երկուստև կար հատորներով լույս տեսան անհ. XIII—XVIII դդ. վերաբերող և 53 տարբեր հեղինակների պատկանող և կամ մեծ և փոքր 83 բնագրերից բաղկացած ժամանակագրություններ և տարեգրություններ, և որոնք մեծ մասամբ հրատարակվեցին առաջին անգամ: Բնագրերի կարևոր մեկ մասը երբեմն բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ ունենալու հետևանքով հրատարակվեց գիտահամեմատական ձևով: Յուրաքանչյուր բնագրի կցվեց նաև ներածություն և ճոխ ծանոթագրություններ (կազմեց Վ. Հակոբյան): Մեծ հաջողություն էր նաև միջնադարյան մեր ձեռագիր հիշատակարանների պարբերաբար ըստ դարերի հրատարակումը: 1950—1967 թթ. լույս ընծայվեցին ձեռագրերի հիշատակարանների 4 հատորներ (կազմող՝ Լ. Ս. Խաչիկյան), որոնք վերաբերում են ԺԴ և ԺԵ դարերին և բովանդակում են շուրջ 3000 հիշատակարաններ: Նրանք մեծ մասամբ հրատարակվել են առաջին անգամ՝ Մատենադարանի և արտասահմանյան ձեռագրատների գրչագրերից: «Մանր ժամանակագրություններ»-ի և «Ձեռագիրների հիշատակարանների» երևումը հանդիսացավ սովետահայ աղբյուրագետների ակնառու հաջողությունը, քանի որ եթե միայն նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ԺԴ—ԺԶ դդ. հայ պատմագրությունը բացի Թովմա Մեծոբեցուց, այլ նշանավոր պատմիչ չի տվել, ապա պարզ կլինի, թե ինչպիսի պատմական միանգամայն թարմ հարուստ նյութերով ճոխացավ մեր պատմագիտությունը, և որքան նոր նյութեր դրվեցին շրջանառության մեջ ծածկելով՝ մեր միջնադարյան պատմության մեջ մինչև այժմ մնացած զգալի բացը:

Հայ աղբյուրագիտության համար կարևոր ներդրում էր «Կանոնագիրք Հայոց»-ի առաջին գիտական և լիակատար հրատարակության երևան գալը (կազմեց Վ. Հակոբյան), որը կատարվել է շուրջ 50 գրչագրերի մանրագին բաղդատության միջոցով:

Սովետահայ գիտության խոշորագույն նվաճումներից մեկն էլ անկասկած «Հայկական մատենագիտության» Ա հատորի լույս ընծայումն էր (Հ. Անասյան): Առաջին անգամն է, որ այնտեղ բացի տպագրերից ընդգրկվել սկսեց նաև մեր ձեռագիր անտիպ մատենագրական ողջ ժառանգությունը: Հարյուրավոր անտիպ բնագրերի մասին

այնտեղ գետեղված այնքան հարուստ ցուցմունքներն ու կարևոր՝ ճշգրտումները այս ժամկետին գործը իրավամբ վերածեցին հայ թագմադարյան մատենագրության իսկական հանրագիտարանի:

Մի շարք վկայաբանական նույթեր առաջին անգամ լույս տեսան գիտական բնագործի իբրև հիմք ունենալով Մաշտոցյան Բատենադարանի բազմաթիվ ձեռագրերը (Լ. Արուստիան):

Ուշագրավ էր VII դարի մեր «Աշխարհացույց»-ի բնագրի վերականգնումը և հայկական քարտեզի վերականգնությունը ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա (Ս. Ս. Երեմյան): Կարևոր գործնական նշանակություն ունեցավ նաև Մաշտոցյան Բատենադարանի ձեռագրաց ցուցակի Ա հատորի լույս ընծայումը (կազմողներ՝ Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթափյան), որ համառոտ կերպով նկարագրվեցին մեր 1—5000 հայերեն ձեռագրերը:

Հայաստանում զուգընթաց կարևոր աշխատանքներ տարվեցին նաև վավերագրերի ուսումնասիրման և հրատարակման ուղղությամբ: Կալվածների և տնտեսական գործարքների, ազատագրական շարժումների, հայ-ռուսական տնտեսական, մշակութային և քաղաքական հարաբերությունների պատմության, ինչպես նաև հայկական գաղթալայրերի անցյալը ուսումնասիրելու տեսակետից շրջանառության մեջ դրվեցին ցարդ չբերե բոլորովին չհրատարակված մեծ թվով փաստաթղթեր ոչ միայն Հայաստանի, այլև Միության տարբեր քաղաքների դիվանատներից: Այդ շարքից են Կալվածագրերի և փաստաթղթերի ժողովածուն (Հ. Արաբաբադյան), XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» (Հ. Արաբաբադյան), «Հովսեփի Էմին» և «Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումները XVII դարի 80-ական թվականներին» (Երկուսի էլ հեղինակ՝ Ա. Ռ. Հովհաննիսյան) մենագրությունները, որոնք ունեն վերջում վավերագրերի բաժիններ: Ավելի մեծ թվով փաստաթղթեր ընդգրկվեցին XVII—XVIII դարերին վերաբերող հայ-ռուս հարաբերություններին նվիրված երկու հատորներում (կազմողներ՝ Վ. Պարսամյան, Վ. Ռակյանյան, Ս. Ավակիմովա, Պ. Հարությունյան և Վ. Հակոբյան), ինչպես նաև Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրություններին նվիրված հատորում (Վ. Գրիգորյան) և վերջերս Մոսկվայում լույս տեսած նույն հայ գաղթօջախի դատարանի հայատառ դիպաղերեն արձանագրությունների գրքում (XVI դար, կազմեց՝ Ս. Գրունին) և այլն:

Երևան. Մատենադարան
(Ճարտ.՝ Մ. Գրիգորյան)

Հայ պատմական աղբյուրների վերհանման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև անցնող տարիների ընթացքում նրանց ռուսերեն գիտական թարգմանությունների վերականգնման աշխատանքները, Սեբեոսի պատմության հայերեն գիտական հրատարակությունից հետո լույս տեսավ նրա ռուսերեն թարգմանությունը բազմաթիվ ճշգրտումներով (Երկուսն էլ Սո. Մալխասյանցի):

Առաջին հերթին ռուսերենի թարգմանվեցին և հրատարակվեցին այն պատմիչների երկերը, որոնք մինչ այդ չէին թարգմանվել: Հրատարակվեցին Փավստոս Բուզանդի պատմությունը (թարգմ. Մ. Գևորգյան), Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, Աբրահամ Երևանցու պատմությունը, Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն (Ը. Սմբատյան և Կ. Մելիք-Օհանջանյան): Մոսկվայում արևելյան աղբյուրների շարքում լույս տեսան Սիմեոն Երևանցու «Ջամբու»-ը (Սո. Մալխասյանցի):

յանց), վերջերս Միմեոն Լեհացու ուղեգրությունը (Մ. Դարբինյան): Բաքվում հրատարակվեց Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունը (Տ. Տեր-Գրիգորյան), իսկ Թբիլիսիում և Բաքվում լույս տեսան Թովմա Մեծոբեցու պատմությունը վրացերեն, ադրբեջաներեն և ռուսերեն թարգմանություններով (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Ու. Բաքիխանովա, Տ. Տեր-Գրիգորյան), Թբիլիսիում լույս տեսան հայերեն բնագրերի զուգահեռ վրացերեն թարգմանություններով Վրաց պատմությունը (Ի. Աբուլաձե), մասամբ Ղ. Փարպեցու (Ջանաշիա), ինչպես նաև Գրիգոր Ալանցու (Նոնիաշվիլի) և Հովհաննես Դրասխանակերտցու (Ե. Ա. Ցագարելշվիլի) ամբողջական պատմությունները և այլն:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի կարևոր հաջողություններից մեկն էլ մեր մատենագիրները աշխարհաբար թարգմանության միջոցով ընթերցող լայն հասարակությանը մատչելի դարձնելու շնորհակալ աշխատանքի սկիզբն էր: Ինչպես հայտնի է, անցյալում այդ գործը կատարվել էր շատ անբավարար չափով: Այս առումով միանգամայն ողջունելի էր V դարի մեր պատմիչների՝ Փավստոս Բուզանդի (թարգմ. Ստ. Մալխասյանց), մեր պատմահոր՝ Մովսես Խորենացու (Ստ. Մալխասյանց), Կորյունի (Մ. Աբեղյան) և Եղիշեի (Եր. Տեր-Մինասյան) պատմության մատյանների աշխարհաբար թարգմանությունները:

Սովետահայ աղբյուրագիտության ակնառու նվաճումներից մեկն էլ անկասկած հրատարակված պատմագրքերի իր նախընթացը չունեցող տպաքանակներով լույս ընծայումն էր: Եթե անցյալում մեր պատմիչների երկերը հրատարակվում էին միայն մի քանի հարյուր օրինակով, ապա այժմ նրանց թիվը անհամեմատորեն սկսեց բարձրանալ: Բավական է նշել, որ մեր պատմիչների գիտական համահավաք բնագրերը լույս տեսան 1000—3000 տպաքանակ օրինակով, իսկ Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունը հրատարակվեց մինչև իսկ 5000 տպաքանակ օրինակով: Տպաքանակի մեծությամբ աննախընթաց երևույթ հանդիսացավ հատկապես Կորյունի, Սովսես Խորենացու և Եղիշեի աշխարհաբար հրատարակությունները: Կորյունը գրաբար և աշխարհաբար 1941 թ. 4000 տպաքանակով հրատարակվելուց հետո, 1962 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակին երկրորդ անգամ տպագրվեց միայն աշխարհաբար մասը՝ հասցնելով այն 10.000 տպաքանակ օրինակի, իսկ վերջինիս ռուսերեն թարգմանությունը՝ 3000-ի: Մովսես Խորենացու պատմությունը աշխարհաբար լույս տեսավ դարձյալ երկու անգամ, առա-

ջին անգամ, եթե այն 1940 թ. լույս տեսավ 6000 տպաքանակով, ապա 1961 թ. այն վերահրատարակվեց 20.000 տպաքանակ օրինակով: Նույնպես Եղիշեն, որ 1946 թ. հրատարակվել էր 4000 տպաքանակով, 1958 թ. այն հրատարակվեց 20.000 տպաքանակ օրինակով: Աներկբալիորեն պետք է նշել, որ վերոհիշյալ թվերը ամենաբարձր ցուցանիշներն են հանդիսանում ոչ միայն հայ պատմական գրականության, այլև ընդհանրապես բովանդակ հայ տպագրության պատմության համար, քանի որ ինչպես տեսնվեց, մեր դասական երեք պատմիչների գործերը միայն 19 տարվա ընթացքում լույս տեսան ընդհանուր 67.000 տպաքանակ օրինակով:

Անցնող տարիների ընթացքում լույս են տեսել նաև այլ տիպի արժեքավոր գործեր ևս, որոնք ունեն դարձյալ աղբյուրագիտական արժեք, քանի որ նրանցում հրատարակվել են ձեռագրական և վավերագրական նյութեր, որոնք ևս թվել ենք ստորև բերվող ցուցակում:

Մեր մատենագիտության մեջ ամփոփել ենք սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում մինչև այսօր հրատարակված պատմական սկզբնաղբյուրները, ինչպես նաև այնպիսի մենագրությունները, որոնք ունեն նաև աղբյուրների հրապարակման բաժիններ: Յուրաքանչյուր աշխատության պատկերը հնարավոր չափով լրիվ ներկայացնելու ցանկությամբ նշել ենք հրատարակության լրիվ վերնագիրը, նրա խմբագիրն ու տպաքանակը: Նրանց աղբյուրներ տվել ենք նաև անհրաժեշտ ծանոթագրություններ: Ռուսերեն և այլ լեզուներով հրատարակված գրքերի խորագրերը բոլոր դեպքերում տվել ենք նաև հայերեն թարգմանությամբ: Սովետական շրջանում պատմական սկզբնաղբյուրների պատկերը լրիվ ներկայացնելու ցանկությամբ, վերջում բերել ենք նաև Մոսկվայում, Թբիլիսիում և Բաքվում հայերեն և այլ լեզուներով լույս տեսած բնագրերի տպագրությունները, որոնք բոլորն էլ հրատարակվել են Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերի և կամ հայկական տպագիր օրինակների հիման վրա:

Վերոհիշյալ ձեռք բերված հաջողություններից բացի, անհրաժեշտ է ասել, որ քրդնարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում լույս են տեսել և այսօր էլ շարունակում են լույս տեսնել պատմա-բանասիրական բնույթի հանդեսներ, որոնցից պետք է հիշատակել. «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» (1921—1922), Երևանի համալսարանի գիտական «Տեղեկագիր» (1925—մինչև այսօր), ՀՍԽՀ գիտության և ար-

վեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր» (1926—1931), ՀՍՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր» (1936—1938), Արմֆանի «Տեղեկագիր» (1940—1943), ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր», հասարակական գիտությունների սերիա (այժմ՝ «Լրաբեր», 1943 թ. մինչև այսօր), «Բանբեր Մատենադարանի (նախապես «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1941—մինչև այսօր), ՀՍՍՀ գիտ. ակադեմիայի «Պատմա-բանասիրական հանդես» (1958—մինչև այսօր), «Էջմիածին» պաշտոնաթերթ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության (1944—մինչև այսօր) և «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (1960 թ. մինչև այսօր): Հիշյալ գիտական պարբերականներում լույս են տեսել հարյուրների հասնող պատմական արժեքավոր հոդվածներ և կատարվել են սկզբնաղբյուրների հրապարակումներ, որոնք ևս կարևոր ներդրում են սովետահայ աղբյուրագիտության և պատմագիտության մեջ: Նույնպես պետք է նշել, որ կարճ ժամանակում աղբյուրագիտության ձեռք բերած նվաճումները լավագույն ազդակ հանդիսացան մեր պատմագիտության զարգացման համար:

Մեր ներկա համառոտ ակնարկը շատ թեթիվ կլիներ, եթե հարևանցիորեն չանդրադառնայինք նաև այն մեղվաջան աշխատանքներին, որ ներկայումս տարվում են բնագրերի ուսումնասիրման առումով մեր հայրենիքի գիտական մի քանի հաստատությունների մեջ: Հատկապես Մաշտոցյան Մատենադարանում և ՀՍՍՀ գիտ. ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում եռանդագին գործունեություն է ծավալվում մի շարք շարունակելի երկեր իրենց ավարտին հասցնելու և նորանոր բնագրեր ուսումնասիրելու և կամ հրատարակության հանձնելու ուղղությամբ: Առաջին անգամ գիտական համահավաք բնագրով հրատարակության են պատրաստվում մեր երևելի պատմիչներից Թովմա Մեծոբեցու (աշխատասիրող՝ Լ. Խաչիկյան), Մովսես Կաղանկատվացու (Վ. Առաքելյան), Սամուել Անեցու (Ս. Լալաֆարյան), Սեբեոսի (Գ. Արզարյան) և Ուխտանեսի (Ս. Քոյանջյան) պատմագրերը: Առաջիկայում նախատեսվում է նաև սկսել Փավստոս Բուզանդի (Գ. Արզարյան), Վարդան Արևելցու (Փ. Անթրապյան) և այլ մատենագիրների գիտական բնագրերի կազմման աշխատանքներին: Միաժամանակ շարունակվում են նաև հայ պատմիչների երկերի ուսերեն գիտական թարգմանությունները: Արդեն տպագրության է հանձնվել Զաքա-

րիա սարկավազ Քանաքեռցու պատմությունը և հրատարակության համար պատրաստ է նաև կեղծ Շապուհ Բագրատունու պատմության ուսերեն առաջին թարգմանությունները (թարգմ. Մ. Դարբինյան): Ավարտվել են նաև Արիստակես Լաստիվերտցու (Վ. Յուզբաշյան), Առաքել Դավրիժեցու (Լ. Խանյարյան) և Աբրահամ Կրետացու (Ն. Դորդանյան) պատմության մատյանների ուսերեն առաջին թարգմանությունները: Սկսվել են նաև Մովսես Խորենացու (Գ. Սարգսյան), Մովսես Կաղանկատվացու (Ը. Սմբատյան), Գրիգոր Դարանաղցու կամ Կամախեցու (Ն. Դորդանյան), Կիրակոս Գանձակեցու (Լ. Խանյարյան) և Մատթեոս Ուռհայեցու (Հ. Բարթիկյան) պատմագրերի ուսերեն թարգմանությունները: Ծրագրվում է նաև Մատենադարանի և ակադեմիայի Մ. Աբելյանի անվան գրականության ինստիտուտի գործակցությամբ հրատարակության պատրաստել մեծանուն գիտնական Հովսեփ Օրբելու կողմից կատարված եղիշեի, Լազար Փարպեցու և Թովմա Արծրունու պատմության մատյանների ուսերեն թարգմանությունները:

Մաշտոցյան Մատենադարանում շարունակվում են նաև ձեռագիր հիշատակարանների հավաքման և հրատարակության պատրաստման աշխատանքները: Հրատարակության է պատրաստվում մինչև 1300 թ. ներառյալ գրված հիշատակարանների մի առանձին հատոր (կազմող՝ Ա. Մատթեոսյան), որ ընդգրկվելու են մինչև 1250 թ. չբրատարակված շուրջ 100 հիշատակարաններ և ցարդ անոթիկ մնացած 1250—1300 թթ. վերաբերյալ հիշատակարանները: Գրեթե պատրաստ է ԺԶ դարի ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուն 2 հատորով (Ս. Լալաֆարյան): 4 հատորով ձեռնարկվել է նաև ԺԷ դարի հայերեն գրչագրերի հիշատակարանների ժողովածուի աշխատանքներին, և որի առաջին հատորը պատրաստ կլինի 1968 թ. (Վ. Հակոբյան և Աշ. Հովհաննիսյան):

Մատենադարանում ավարտին է հասցվել ձեռագրացուցակի 2-րդ հատորի կազմման աշխատանքները (Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթրապյան), որով կրացվի Մատենադարանի բովանդակ հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի համառոտ նկարագրության գործը: Հավելվածում այն կունենա համեմատական շատ կարևոր տախտակներ՝ մոտք գործած տարբեր հավաքածուների երբեմն կրած և այժմ ունեցած համարների: Մոտ ապագայում Մատենադարանի ձեռագրերի պահպանման և մատենագրության սեկտորի աշխատակիցները կսկսեն ձեռագրերի ըն-

դարձակ մայր-ցուցակի կազմման գործին: Հրատարակության համար պատրաստ է մաս Թբիլիսիի ձեռագրատան հայերեն ձեռագրերի ցուցակը շուրջ 250 գրչագրերի նրկարագրությամբ (Ս. Լալաֆարյան):

Հրատարակության համար պատրաստ է Սանահինի Բյուրուկը, (Պ. Մուրադյան), որը

Երևան. Գիտությունների ակադեմիա
(ճարտ. ճարտ.՝ Սամվել Սաֆարյան, Մակարե
Մանվելյան)

բովանդակում է հիշյալ վանքի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ:

Մատենադարանում առաջ են տարվում մաս հնագույն վավերագրերի հրատարակության պատրաստման աշխատանքները: Առաջին հերթին պատրաստվում է Ղուկաս կաթողիկոս Կարնեցու կոնդակների և մասկների ժողովածուն (աշխատասիր. Վ. Գրիգորյանի): Այս օրերին լույս կտեսնի Հայաստանի գիտ. ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի աշխատակիցների կողմից կազմված հայ-ռուս հարաբերությունների վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուի XVIII դարի 2-րդ հատորի 2-րդ մասը:

Դարձյալ ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում տպագրության է հանձնվել «Հայկական մատենագիտության» 2-րդ հատորը (կազմող՝ Հ. Անասյան): Նա ընդգրկում է Առաքել Սյունեցուց մինչև Բրաբիոն Պալաթեցու մատենագիտությունը: Հիշյալ հատորում ընդգրկված են ինչպես այս, այնպես էլ մախորդ հատորի անվանացանկերը և օգտագործված ձեռագրերի աղյուսակները: Այն ընդգրկում է մաս ձեռագրացուցակ-

ների ցուցակի շարունակությունը, մախորդ 179 համարը հասցնելով 250-ի: Ընթացքի մեջ է մաս «Գիրք հաստատության և առևտու հաատոյ» դավանաբանական անհայտ ժողովածուն (Հ. Անասյան), որը գրված է Կիլիկիայում և պատկանում է 13-րդ դարի սկզբներին:

Մամուլի տակ է մաս «Կանոնագիրք Հայոց»-ի 2-րդ հատորը, որը վերաբերում է կանոնագրքի X—XI դդ. խմբագրություններին (Վ. Հակոբյան): Պատրաստվում են մաս հրատարակության «Մանր ժամանակագրությունների» 3-րդ հատորը, ինչպես մաս պատմական սկզբնաղբյուրների երկու այլ կարևոր ժողովածուներ. «Հայ միջնադարյան ճանապարհորդների նոթագրությունները» և «Միջնադարյան փոքր պատմություններ XV—XVIII դդ.» (երեքն էլ կազմում է Վ. Հակոբյանը):

«Հայաստան» հրատարակչությունը շարունակելով հայ մատենագիրների աշխարհաբար թարգմանությունների մատենաշարը, մախաձեռնել է թարգմանությամբ հրատարակության հանձնել մեր բոլոր երևելի մատենագիրների գործերը, շուրջ երկու տասնյակ հատորով: Այժմ աշխարհաբար են թարգմանվում Ագաթանգեղոսի (թարգմանությամբ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Մովսես Կաղանկատվացու (Վ. Առաքելյան), Մեքենուի (Գ. Արզարյան), Ղևոնդ Երեցի (Ա. Տեր-Ղևոնդյան), Մատթեոս Ուռհայեցու (Հ. Բարթիկյան), Արիստակես Լաստիվերտցու (Վ. Գևորգյան) և այլ մատենագիրների գործերը: Դեռ շատ բազմազան ծրագրեր ևս կան իրագործելի, սակայն բոլորի մասին խոսելը այստեղ անհնարին է: Հայագիտական շնորհակալ աշխատանքներ են կատարում մաս սփյուռքի մեր հնագույն օջախները և Գ. Կյուլպենկյան հիմնարկությունը:

Հայաստանում մեր մշակույթի հուշարձանների նկատմամբ ցուցաբերված մեծ հոգատարությունը և մեր անհայտ մնացած սկզբնաղբյուրները գիտությանը ճանաչելի դարձնելու ուղղությամբ կատարված շնորհակալ աշխատանքները և ձեռք բերված ակնբախ մեծ հաջողությունները միանգամայն մեզ հավաստում են, որ իսկապես հալ ժողովրդի օրրանը հանդիսացող մեր հայրենիքն է, որ այսօր դարձել է հայագիտության մեծագույն կենտրոնը ամբողջ աշխարհում: Մեր Հայրենիքի հայագիտական հաստատությունները անմիջական կապի մեջ լինելով սփյուռքահալ հայագիտական մեր կենտրոնների հետ և նրանց հետ միասին բոլոր տվյալները ունեն աղբյուրագիտական և ընդհանրապես հայագիտական գործը հասցնելու գիտության ամենաբարձր ոլորտները:

յՕսմանցոց ի վերայ քաղաքացն Հայաստանեայց եւ Պարսից, յետ գումարեղոյ Մահմուտ սուլտանին Ադունացի ի վերայ արքային Պարսից Ծախ սուլտան Հուսեյնին (8—94): I. Ամենի անվանացանկ (97—99): II. Տեղերի անվանացանկ (100—102): III. Նյութացանկ (103—105):

Սույն հրատարակության օրինակը արտագրվել է Վենետիկում գտնված մի այլ հիմնական գրչագրից: Այս Արքախան Երևանցու պատմության առաջին լիակատար հրատարակությունն է և կարևոր նշանակություն ունի Անդրկովկասում տեղի ունեցող 1721—1786 թթ. իրադարձությունների պատմության համար: Նոր են 1724 թ. Երևանում հայ-թուրքական կոնֆլիկտի վերաբերյալ եղած տվյալները: Բազմալատասակ հայագետ Հ. Ամասյանը գտնում է, որ ներկա հրատարակությունը «Ոչ թե Արքախան Երևանցու սկզբնագրի հարազատ ընդօրինակությունն է, այլ մի Մխիթարյանի ձեռքով կատարված նոր խմբագրություն»: Նա ցանկություն է հայտնում, որպեսզի Մխիթարյանները հրատարակեն այդ պատմության հարազատ բնագիրը, եթե այդպիսին այսօր կա Մխիթարյան Մատենադարանում (տես Հ. Ա. Ամասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, էջ 108—108):

Վերջերս մեր առաջած տեղեկությունների համաձայն, ինչպես Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, այնպես էլ ներկա աշխատության հայերեն բնագրերը պատրաստել է հրատարակության վաստակավոր հայագետ Թ. Ավդալբեկյանը:

7.—**Աբրահամ Երևանցի, История войн 1721—1736 гг., издание Армфана, Ереван, 1939** (Академия Наук СССР—Армянский филиал институт Истории и Материнской культуры):

(Արքախան Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721—1786 թթ., Արմֆանի հրատարակչություն, Երևան, 1939 (ՍՍՀՄ գիտ. ակադեմիա-հայկական ֆիլիալ պատմության և նյութական մշակույթի ինստիտուտ):

98 էջ: Աս. Ծախնաբայանի առաջաբանով և ծանոթագրություններով:

8.—**«Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն»:** Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի և ծանոթութեամբք ի ձեռն Ատ. Մալխասեանց: Արմֆան, 1939, Երևան (ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալ պատմության և նյութական կուլտուրայի ինստիտուտ):

ԳԳ+216: Պատասխանատու խմբագիր՝ Համ. Հարությունյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Առաջաբան. Ստ. Մալխասյանցի (Ե—ՁԱ): Համառոտագրություններ (ՁԳ): Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն ցանկ գլխոց (ՁԷ—ԳԳ): Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն (1—156): Ծանոթություններ (159—197): Ծանկ հատուկ անուանց ի պատմութեան Սեբեոսի (201—216):

Հեղինակը կազմելով Սեբեոսի պատմության առաջին համահավաք գիտական բնագիրը բաղդատել է Սեբեոսի 5 գրչագրերն ու 2 հրատարակությունները:

Նա միաժամանակ կատարել է շուրջ 100 բնագրացի նոր ուղղումներ և այլ տիպի ճշգրտումներ: Ծանոթագրությունները շոշափում են հիմնականում բնագրի վերծանման և հեղինակի մտքի ուղիղ հասկացման հետ կապված հարցերը:

9.—**История епископа Себеоса перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасяна, издание Армфан-а, Ереван, 1939** (Академия Наук СССР—Армянский филиал, институт Истории и Материнской культуры):

(Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Ռուսերեն նոր թարգմանություն հայերեն չորրորդ բարեփոխված հրատարակությունից, առաջաբանով ու ծանոթագրություններով, Ս. Տ. Մալխասյանց, Արմֆանի հրատարակչություն, Երևան, 1939 (ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիա-հայկական ֆիլիալ, պատմության և նյութական մշակույթի ինստիտուտ):

9+184 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Բուդոմյան: Տպաքանակ՝ 4000:

Բնագիրը գտնվում է 11—129 էջերում: Ունի առաջաբան: Ծանոթագրությունների բաժինը այստեղ շատ ավելի ճոխ է, քան հայկական հրատարակության մեջ:

10.—**Տեղ-Ավետիսյան Ս. դր., «Նաղիր Ծախի արշավանքները (ըստ Հակոբ Ծամախեցու)»:** Արմֆանի հրատարակչություն, Երևան, 1940, (ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիա-հայկական ֆիլիալ, պատմության և հնագիտության ինստիտուտ):

58 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հարությունյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Հավելվածում հրատարակվել են Հակոբ Ծամախեցու Թախմազ-դուլի խանի (Նաղիր Ծախի) արշավանքները և նրա Ծախ ընտրվելը (Աղբյուրներ XVIII դարի հայոց պատմության (35—50), «Թուրք առ առուածագոր կայսրն Ռուսաց վասն Կէսպէս նեղութեանց երկրեացս մերոց» (51—55):

Բնագրերը հրատարակել են Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա: Սույն գործը ունի առաջաբան, վերջում՝ ծանոթագրություններ և ռուսերեն համառոտագրություն:

11.—**«Անանուն Ժամանակագրություն»:** Առաջաբանով և ծանոթագրություններով: Կազմեցին Հովհ. Մանվելյան, Հար. Արքախանյան, Երևան, 1940 (Հայկ. ՍՍՀ Ժողկոմսովետին կից ձեռագրերի ուսումնասիրության ինստիտուտ. Մատենագրերի սերիա № 1):

85 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Պողոսյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Նրա անհայտ հեղինակը ապրել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսին և 14-րդ դարի սկզբներին: Բնագիրը կազմվել է Մատենադարանի երկու ձեռագրերի հիման վրա, և որոնք մեկը մյուսի շարունակությունն են հանդիսանում: Այն ընդգրկում է տիեզերքի արարչագործությունից մինչև 1300 թ.: Հեղինակը իր ժամանակի դեպքերը նկարագրելիս օգտվել է մեզ անհայտ եղող աղբյուրներից: Սույն ժամանակագրությունը վերահրատարակվել է մի այլ տարբերակի հետ Վ. Հակոբյանի կողմից իբրև «Անանուն Սեբաստացու տարեգրությունը» (XIII դ.), (Տե՛ս Վ. Հակոբյան՝

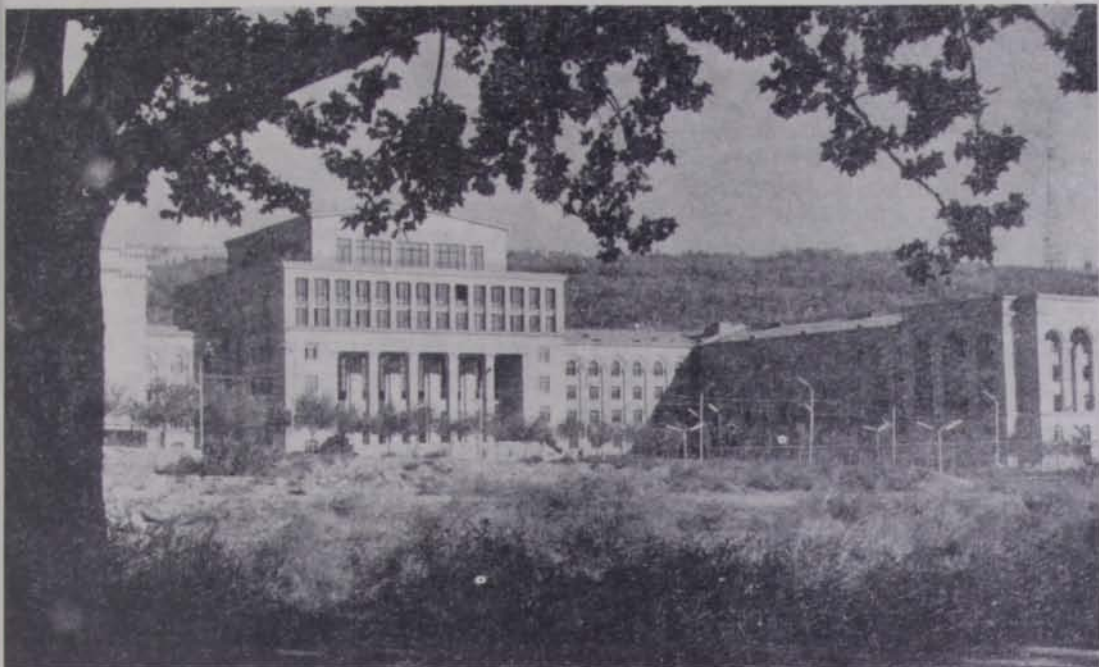
«Մանր ժամանակագրությունները», II հտ., էջ 115—172):

12.—Մովսես Խորենացի՝ «Հայոց պատմություն»: Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ, ղուկտոր Ստ. Մալխասյանի, Հայպետհրատ, Երևան, 1940 (Հայ պատմագիրների մատենաշար աշխարհաբար թարգմանությամբ, առաջին գիրք, Մովսես Խորենացի, Հայպետհրատ, Երևան, ՌՋԽՍ):

Երևան, 1961 (Հայ պատմիչների մատենաշար՝ Մովսես Խորենացի, Հայպետհրատ, Երևան, 1961):

448 էջ: Խմբագիր՝ Վ. Առաքելյան: Տպաքանակ՝ 20,000:

Ներածություն—Ստ. Մալխասյանց (7—74): «Հայոց պատմություն» բաղկացած էրեք հատվածից, որ հորինել է Մովսես Խորենացին՝ Սահակ Բագրատունու խնդրանքով (75—355): Ծանոթագրություններ

Երևան. Պետական համալսարանի նոր շենքը

(Մարտ.՝ Էդմոն Տիգրանյան)

XCIV+369 էջ: Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Երվանդ Տեր-Մինասյան: Տպաքանակ՝ 6000:

Ներածություն—Ստ. Մալխասյանց (VII—XCIV): Հայոց պատմություն՝ բաղկացած էրեք հատվածից, որ հորինել է Մովսես Խորենացին՝ Սահակ Բագրատունու խնդրանքով (1—252): Ծանոթություններ՝ Մովսես Խորենացու պատմության աշխարհաբար թարգմանության (255—343): Հավելված՝ Միսիրոնիկ աղյուսակներ Խորենացու պատմության Բ և Գ գրքերի համար (347—367):

Թարգմանության համար քնագիր է հանդիսացել պատմահոր քննական հրատարակությունը իր բազմաթիվ ձեռագրական տարբերակներով հանդերձ: Թարգմանիչը հաճախ ընտրել է այս կամ այն ձեռագրի կամ ձեռագրական խմբի ընթերցվածք, որը իրեն ավելի ուղիղ է թվացել: Նա նկատի է ունեցել նաև Խորենացու այլ լեզուներով, ինչպես նաև աշխարհաբար թարգմանությունները:

13.—Մովսես Խորենացի՝ «Հայոց պատմություն»: Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի: Հայպետհրատ,

(357—414): Հավելված՝ ժամանակագրական աղյուսակներ Խորենացու պատմության Բ և Գ գրքերի համար (415—438):

Մովսես Խորենացու վերոհիշյալ աշխարհաբար հրատարակության երկրորդ հրտ. է այս:

14.—«Կորյուն՝ Վարդ Մաշտոցի»: Բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածքներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթություններով, ի ձեռն արոժի. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի: Հայպետհրատ, Երևան, 1941 (Հայ պատմագիրների մատենաշար աշխարհաբար թարգմանությամբ, երկրորդ գիրք՝ Կորյուն, Հայպետհրատ, Երևան ՌՋԽՍ):

126 էջ: Տպաքանակ՝ 4000:

Առաջաբան—Մ. Աբեղյան (5—21): Պատմություն վարդի և մահուան առն երանելուն սրբոյն Մաշտոցի վարդապետի մերոյ թարգմանչի ի Կորյուն վարդապետ լաշակերտե նորին (22—100): Երանելի մարդու, մեր թարգմանչի սուրբ Մաշտոց վարդապետի վարքի և մահվան պատմությունը նրա աշակերտ Կորյուն վարդապետից (23—101): Ծանոթություններ—Մ. Աբեղյան (103—124): Ծանկ անուանց (125—126):

Ներկա հրատարակությունը լույս է տեսել Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան 1500-ամյակի առթիվ: Ակադ. Մ. Աբեղյանը Կորյունի գործի հախքան աշխարհաբարի թարգմանելը, կազմել է գրաբար քննական համահավաք բնագիրը Մատենադարանի Կորյունի 4 ձեռագրերի և 2 ժողովրդական հիման վրա: Նա նկատի է ունեցել նաև վեներտիկյան հրատարակությունը (կազմված 2 գրչագրերից) և Սուտ-Կորյունը: Ներկա հրատարակությունը կատարված է գրաբար և գուգահեռ աշխարհաբար թարգմանությամբ:

15.—«Կորյուն՝ Վարք Մաշտոցի», աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյան, Հայպետհրատ, Երևան, ՌԶԿԲ (1962):

177 էջ: Պատրաստեց հրատարակության և խմբագրեց՝ Է. Ա. Պիվազյան: Տպաքանակ՝ 10000:

Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը—Մ. Աբեղյան (5—68): Առաջաբան—Մ. Աբեղյան (69—83): Կորյուն՝ Վարք Մաշտոցի (87—132): Ծանոթագրություններ (135—176):

Ներկա հրատարակությունը լույս է տեսել Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ և հանդիսանում է նախորդ 1941 թ. հրատարակության աշխարհաբար մասի վերատպագրումը: Ներդիր կա մի քարտեզ «Հայաստանը Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակ 360—440 թթ.», որի հեղինակն է Ս. Տ. Երեմյանը, իսկ քարտեզագրողը՝ Հ. Ն. Գործակալյանը:

16.—Корюн. Житие Маштоца, перевод Ш. В. Сибатяна и К. А. Мелик-Оганджанияна, предисловие К. А. Мелик-Оганджанияна, комментарий Ш. В. Сибатяна. Айпетрат, Ереван, 1962, (Научно-исследовательский институт древних рукописей—Матенадаран, при Совете Министров Арм. ССР).

(Կորյուն՝ Վարք Մաշտոցի, թարգմանություն՝ Ծ. Վ. Սմբատյանի և Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի: Առաջաբանը՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի: Ծանոթագրությունները՝ Ծ. Վ. Սմբատյանի, Հայպետհրատ, Երևան, 1962 (Հայկական ՍՍՀ Միեմիստրների սովետին առընթեր հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մատենադարան):

164 էջ: Խմբագիր՝ Լ. Ս. Խաչիկյան: Տպաքանակ՝ 3000:

«Կորյունը և նրա Մաշտոցի պատմությունը»—Կ. Մելիք-Օհանջանյանի (5—71): Թարգմանիչների կողմից (72—73): Կորյուն՝ Վարք Մաշտոցի (77—123): Ծանոթագրություններ (127—154): Համառոտ մատենագիտություն (155—183): Ներդիր տրված է վերոհիշյալ քարտեզը ուսերենով:

Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները կատարված են Մ. Աբեղյանի վերոհիշյալ 1941 թ. հրատարակության հիման վրա, օգտագործված են նաև մի շարք այլ նյութեր: Այս Կորյունի առաջին լիակատար թարգմանությունն է ուսերեն լեզվով:

17.—«Կապվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արևիվային վավերագրեր» (978, 981, 1482, 1564, 1614 և 1655—1839 թթ.), պրակ 1,

առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, (Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետին կից պետական ձեռագրատուն՝ Մատենադարան, տեքստեր № 3):

XIII+191 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Բ. Հարությունյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Կազմողի կողմից—Հար. Աբրահամյան (V—XIII): Հողային մեծ տարածությունների գյուղերի և ամբողջ տնտեսության նվիրաբերություն ու վաճառք (978—1822 թթ.), (8—25): Վարելաճողի, ալգետողի և այլ հողերի օտարում (1667—1780 թթ.), (27—71): Այգիների օտարում և այլ գործարքներ (1718—1835 թթ.) (73—107): Զրի օտարում (1678—1812 թթ.), (109—123): Անշարժ գույք (1680—1801 թթ.), (125—154): Այլ վավերագրեր (1614—1828 թթ.), (155—178): Ծանոթություններ (179—184): Բառարան անձանքի և օտար բառերի (185—190):

Սույն պրակում գետնոված են Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված գիտնականի կողմից Հայաստանի պետական դիվանում և Մատենադարանի դիվանում գտնված 185 վավերագրերը: Նրանք ընդգրկում են 10—19-րդ դդ. և վերաբերում են Էջմիածնի, Ստեփանոս Նախավայի, Հաղբատի և այլ վանքերին և կաս տարբեր անձանց:

18.—«Յովհան Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությամբ և առաջաբանով պատմական գիտությունների թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941 (Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետին կից պետական ձեռագրատուն՝ Մատենադարան, տեքստեր № 5):

XXX+31—300 էջ: Մասնագիտական խմբագիր՝ Ե. Տեր-Մինասյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Առաջաբան—Աշ. Աբրահամյան (V—XXX): Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեալ է Զնորայ Ա. տորոց եպիսկոպոսի (33—289): Ցանկ հատուկ անունների (291—300):

Այս հիշյալ պատմիչի առաջին քննական համահավաք հրատարակությունն է: Սույն հրատարակության հիմքում ընկած է Մատենադարանի № 1828 գրչագիրը (ընթերցանված Կարբիում 1278 թ. Մկրտիչ գրչի կողմից), իսկ տողատակին նշանակված են Մատենադարանի 22 այլ գրչագրերի 6 խմբագրությունները, ինչպես նաև վեներտիկյան 2 հրատարակությունները՝ իրենց ծանոթագրություններով, ու Կ. Պոլսի տպագրության կարևոր նկատված տարբերությունները:

19.—«Ժամանակագրութիւն Ստեփանոսի Օրբելեանի», հրատարակության համար պատրաստեց պատմ. գիտ. թեկնածու՝ Աշ. Աբրահամյանը, Երևան, Մատենադարան, 1942, (ՀՍՍՀ Մատենադարան, տեքստեր հին մատենագրության):

46 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հարությունյան: Տպաքանակ՝ 350:

Առաջաբան—Աշ. Աբրահամյան (3—7): Ժամանակագրութիւն Ստեփանոս Օրբելեանի (9—31): Հավելված. ցանկ հատուկ անունների (35—38):

Հավելվածում հրատարակվել է նաև Տաթևի վանքապատկան գյուղերի մի նոր ցուցակ և Գեղարքուն-

յաց մեկիքների կողմից Տաթևի վանքին տրված դաբալան (38—46):

Վ. Հակոբյանը սույն ժամանակագրությունը եւս վերամշակել է քննադատելի ճշգրտումներով, ներածությամբ և ծանոթագրություններով (տես նրա «Մանր ժամանակագրություններ», II, Երևան, 1951, էջ 32—64): Նա կարծում է, որ վերոհիշյալ գործի հեղինակը ոչ թե Ստեփաննոս Օրբելյանն է, այլ ամենայն հավանականությամբ Նորավանքի Ստեփաննոս եպիսկոպոսը (XIII դ.):

20.—Պրոֆ. դր. Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Ծիրակացու մատենագրությունը, ուսումնասիրություն, ՀՍՍՀ Մատենադարանի հրատարակչություն, Երևան, 1944:

419 էջ: Պատ. խմբագիր՝ ակադեմիկոս Հր. Անատյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Առաջաբան (3—10): Ներածություն (Ծիրակացու ժամանակաշրջանի պատմական համատեղ տեսություն) (11—30): Ծիրակացու տարբեր աշխատությունների ուսումնասիրություն (31—182): Ռուսերեն թեզիսներ (183—192): Անգլիերեն թեզիսներ (193—201): Անանիայի Ծիրակացու համարողի մատենագրությունը. տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց պրոֆ. դ-ր Ա. Գ. Աբրահամյան, ՀՍՍՀ Մատենադարանի հրատարակչություն, Երևան, ԹՃԽԳ (1943): Ծանկ անձնանունների և տեղանունների (405—419):

Այտուել հրատարակվել է Ծիրակացու վերագրված 25 փոքրիկ աշխատություններ: Այդ աշխատություններից 13-ը հրատարակվել է առաջին անգամ, իսկ մնացած 12 քննադրելից 10-ը հին ձևագրերից է հրատարակվել:

Ծիրակացու պատմական բնույթի գործերը բնագրված են հետևյալ էջերում. «Անանիայի Ծիրակույնի երիցս երանալ վարդապետի վասն որպիսուհան կենաց իտոյ» (206—209): «Յաղագս աշխարհագրութեան սուրյ» (336—354): «Պատմութիւն Անանիայի Ծիրակացու համարողի» (357—399):

21.—А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, из-во Ереванского Государственного университета, Ереван, 1945 (Ереванский государственный университет).

(Ա. Հովհաննիսյան, Հովսեփ Էմին, պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1945 (Երևանի պետական համալսարան)):

353 էջ: Պատ. խմբ. Ջ. Տ. Գրիգորյան: Տպաքանակ՝ 1000:

323—352 էջերում հրատարակվել են Հովսեփ Էմինի վերաբերող 19 վավերագրեր 1761—1793 թթ., որոնց մեջ կան նաև հայերենից կատարված ռուսերեն թարգմանություններ:

22.—«Նդիշի Վարդանանց պատմությունը» թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով պրոֆ. դ-ր Ե. Տեր-Մինասյանի, Հայպետհրատ, Երևան, 1946, (Հայ պատմագիրների մատենաշար աշխարհաբար թարգմանությամբ, երրորդ գիրք, Նդիշի: Հայպետհրատ, Երևան):

322 էջ: Տպաքանակ՝ 4000:

Առաջաբան—Ե. Տեր-Մինասյան (5—95): Նդիշի

Վարդանանց պատմությունը (99—258): Մանրագրություններ (261—312): Գանձամակ (313—315): Հատուկ անունների ցանկ (316—322):

Այս Նդիշիի իբրև լրիվ աշխարհաբար թարգմանություն հիմնված է և հիմնականում կատարված է Աննեվաջյաց կոչված օրինակից: Թարգմանության ժամանակ նկատի են առնվել նաև այլ տպագրությունները, ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանությունները, աշխարհաբար թարգմանությունները և դրանց մասին լույս տեսած գրախոսությունները և վերջապես Նդիշիի մասին գրված բանասիրական բազմաթիվ դիտողությունները:

23.—«Նդիշի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին» ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1957 (Հայկական ՍՍՀ Միհրատրների տպատեխնիկայի պետական Մատենադարան. Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ: Հայ պատմագիրների շար, գիրք առաջին):

LIX+224 էջ: Խմբագիր՝ Լ. Ս. Խաչիկյան: Տպաքանակ՝ 3000:

Առաջաբան: Նդիշիի պատմության տպագիրներն ու ձեռագիրները—Ե. Տեր-Մինասյան (V—LIX): «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» (1—203): Մատենագիտություն, կազմեց՝ Հ. Ս. Անուպան (204—219): Ծանկ լատուկ անունաց (220—224):

Այս Նդիշիի գրաբար բնագրի 34-րդ հրատարակությունն է և միևնույն ժամանակ նրա գիտական համահավաք առաջին հրատարակությունը: Ներկա հրատարակության համար օգտագործվել են Նդիշիի պատմության, ինչպես նաև ճառընթերցում գտնվող հատվածներից 50 ձեռագրեր, որոնցից 4-ը վեներական գրչագրեր, իսկ մնացածը՝ Մատենադարանից: Նկատի են առնված հիմնականում նաև 4 տպագիր օրինակներ:

24.—«Նդիշի Վարդանանց պատմությունը» թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով պրոֆ. դ-ր Ե. Տեր-Մինասյանի: Հայպետհրատ, Երևան, 1958: (Հայ մատենագիրներ աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ Նդիշի, Հայպետհրատ, Երևան, 1958):

224 էջ: Խմբագիր՝ Ս. Պալազատ: Տպաքանակ՝ 20,000:

Այս Նդիշիի Վարդանանց պատմության աշխարհաբար բարեփոխված երկրորդ հրատարակությունն է կատարված պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի կողմից: Սույն հրատարակության մեջ նկատի են առնված Նդիշիի 1857 թ. գիտական բնագրի բոլոր կարևոր ուղղումներն ու փոփոխությունները:

25.—«Վիրախու Գանձակեցի՝ Պատմութիւն հայոց» աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մեկիք-Օհանջանյանի, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1961 (Հայկական ՍՍՀ Միհրատրների տպատեխնիկայի տնօրենի հիմնադրության): ԸՄԼ+426 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. Խաչիկյան: Տպաքանակ՝ 5000:

Առաջաբան—Կ. Մելիք-Օհանջանյան (Ե—ԺԺԹ): Մատենագիտություն, կազմեց՝ Հ. Ս. Ամասյան (ԺԲԲ—ԺԻԷ): «Եկրակուսի վարդապետի համառոտ պատմությունն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցլետին աւուրս թեւացեալ» (8—399): Ժամանակագրական տախտակներ (401—405): Ցանկ անուանց (407—424):

Կիրակոս Գանձակեցու պատմության իբրև առաջին գիտական-քննական քննարկի ներկա հրատարակությունը կազմված է Մաշտոցյան Մատենադարանում պահված շուրջ 80 ձեռագրերի, ինչպես նաև մինչև այժմ կատարված տպագրությունների հիման վրա: Ընդարձակ առաջաբանում հանգամանալից կերպով շարադրված է Կիրակոս Գանձակեցու կյանքն ու գրական-հասարակական գործունեությունը: Ցույց է տրված նաև սույն երկի գրական-գեղարվեստական և պատմագիտական արժեքը, ինչպես նաև նրա դերը իբրև սկզբնաղբյուր ԺԳ դարի մյուս պատմագիրների գործերի համար:

26.—Փավստոս Բուզանդ՝ Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ՝ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի: Հայպետհրատ, Երևան, 1947 (Հայ պատմագիրների մատենաշար աշխարհաբար թարգմանությամբ, չորրորդ գիրք՝ Փավստոս Բուզանդ, Հայպետհրատ, Երևան, ՌԶՍԷ):

345 էջ: Տպաքանակ՝ 5000:

Ներածություն—Ստ. Մալխասյանց (5—80): Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմություն (83—308): Ծանոթություններ (309—344):

Սույն գործը Փավստոսի պատմության աշխարհաբար առաջին թարգմանությունն է: Թարգմանիչը իբրև հայ պատմագիրների հայտնի քննադատ, նկատի է ունեցել այլ հեղինակների կողմից առաջարկված ուղղումներից 19-ը և մույնպես ուղղել է իր կողմից նկատված 39 աղավաղումներ և ապա միայն կատարել է սույն թարգմանությունը: Ծանոթագրությունների բաժնում բացատրվել են քննարկի անձանք կամ քիչ գործածված բառերը և մեկնել է հեղինակի ակնարկությունները, ինչպես նաև պատմության հետ առընչվող ու Գրքի անցքերը:

27.—История Армении Фавстоса Бузанда, перевод с древнеармянского и комментария М. А. Геворкяна, под редакцией С. Т. Еремяна. Вступительная статья Л. С. Хачикяна (Академия наук Армянской ССР, Институт истории, Памятники древнеармянской литературы-1, издательство Академии Наук Арм. ССР, Ереван, 1953).

(Փավստոս Բուզանդ՝ Պատմություն հայոց, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն և ծանոթագրությունները Մ. Ա. Գևորգյանի, խմբագրությամբ՝ Ս. Տ. Երեմյանի, առաջաբանը՝ Լ. Ս. Խաչիկյանի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1953):

Ռուսերեն թարգմանությունը համեմատել է քննարկի հետ՝ Ե. Տեր-Մինասյանը:

XVI+239 էջ: Տպաքանակ՝ 8000:

Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն հայոց»-ը—Լ. Խաչիկյան (V—XVI): Փավստոսի քննարկը (8—209): Ծանոթագրություններ (211—228): Անվանա-

ցանկ և հայկական տեղանիքների ցանկեր (224—232): Մատենագիտություն (233—237):

Ներկա հրատարակությունը Փավստոս Բուզանդի պատմության առաջին ռուսերեն թարգմանությունն է: Թարգմանիչը իբրև իբրև հիմք է ընդունել վեներտիկյան հրատարակությունը: Մատենագիտությունը կազմվել է Հ. Ս. Ամասյանի կողմից, թեև այդ մասի գրքում ոչինչ նշված չէ:

28.—А. Р. Иованисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII столетия, издательство Государственного университета, Ереван, 1947 (Ереванский Государственный университет):

(Ա. Ռ. Հովհաննիսյան՝ Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումը XVIII դարի 80-ական թվականներին, պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1947 (Երևանի համալսարան):

286+40 (վավերագրերի մամանախանություններ) էջ: Պատ. խմբագիր՝ Զ. Տ. Գրիգորյան: Տպաքանակ՝ 1500:

Աշխատության 199—286 էջերում հրատարակվել են 61 վավերագրեր 1781—1785 թթ. վերաբերյալ, և որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում հայերենից ռուսերեն կատարված թարգմանությունները: Օգտագործվել են Մատենադարանի և Սովետական Միության կենտրոնական դիվանատների նյութերը:

29.—ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1950 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ: Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, գիրք երկրորդ):

XXIII+759 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Բ. Առաքելյան: Տպաքանակ՝ 800:

Առաջաբան—Լ. Ս. Խաչիկյան (VII—XXXIII): Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1301—1400 թթ. (1—659): Ցանկեր առարկայական, տեղանունների և անձնանունների (663—756):

Ներկա հատորում ընդգրկված են կազմողին մատչելի եղող ԺԳ դարի բոլոր հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: Ընդգրկված 845 հիշատակարաններից 513 հիշատակարան, այսինքն՝ հատորի ավելի քան 60 տոկոսը վերցված է Մաշտոցյան Մատենադարանի գրչագրերից, իսկ 332 հիշատակարան էլ ցարդ անտիպ մնացած ինչպես նաև հրատարակված ձեռագրացուցակներից: Այսպիսով ձեռագրերի հիշատակարանների մեծ մասը լույս է տեսել առաջին անգամ: Բացի Մաշտոցյան Մատենադարանից, օգտագործվել են նաև Սովետական Վրաստանում պահված ձեռագրերը: Կազմողը օգտվել է նաև անտիպ մի շարք ձեռագրացուցակներից, ինչպես Ղ. Վ. Փիրդալեմյանի հիշատակարանների, պրոֆ. Ս. Տեր-Ավետիսյանի Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ և այլ վանքերի և մասնավոր անձանց մոտ գտնվող ձեռագրերի, Եր. Լալայանի Վասպուրականի ցուցակի շարունակության և Տիրացու վարդապետի կազմած Օրսփորդի Բողոքյան և Մանչեստրի ձեռագրացուցակներից: Հիշատակարաններ են քաղվել նաև շուրջ երեք տասնյակ տպա-

գիր մեմագրություններից, ինչպես նաև պարբերական մամուլում գրված զանազան հոդվածներից:

30.—ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401—1450 թթ.) կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1955 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ: Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, գիրք վեցերորդ):

LXVI + 820 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Բ. Առաքելյան: Տպաքանակ՝ 2000:

Առաջաբան—Լ. Ս. Խաչիկյան (VII—LXVI): Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1401—1450 թթ.): Ցանկեր անձնանունների, տեղանունների, առարկայական (665—813): Օտար բառեր (814—815): Ցանկ ՀՍՍՀ պետ. Մատենադարանի օգտագործված ձեռագրերի (816—817):

Ներկա հատորում ընդգրկված են 1401—1450 թթ. վերաբերող 744 ձեռագիր հիշատակարաններ, որոնց կեսից ավելին՝ 384 հիշատակարան վերցված է Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերից: Բացի այդ ուսումնասիրվել և օգտագործվել են նաև Լենինգրադի Թրքիսիի, Բաքվի և Մոսկվայի զանազան գիտական հաստատություններում պահվող հայերեն ձեռագրեր: Օգտագործված են նաև Մեսրոպ Կախի. Տեր-Մովսիսյանի կազմած աշխարհի բոլոր հայերեն ձեռագրերի թերի ցուցակը, վերջինիս միջնորդությամբ՝ Ռ. Դ. Ալիշանի կազմած «Հայկարան» անունը կրող հիշատակարանների անտիպ ժողովածուն, Հ. Բաբադյանի Վասպուրականի անտիպ ցուցակը, Սմ. Տեր-Ավետիսյանի Դարաշամի Ա. Ստեփանոսի, Քեչիշյանի կազմած Զմմառի ձեռագրացուցակը, ինչպես նաև նախորդ հատորում նշված նման տիպի այլ անտիպ ձեռագրացուցակներ: Այսպիսով ներկա հատորում տեղ են գրավել 504 անտիպ հիշատակարաններ, այսինքն հատորի հիշատակարանների 68 տոկոսը: Օգտագործվել է նույնպես 26 անուն գրականություն և պարբերական մամուլ:

31.—ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451—1480 թթ.), կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1958 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ: Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, գիրք ութերորդ):

CXLIH + 602 էջ: Խմբագիրներ՝ Բ. Ն. Առաքելյան, Է. Ա. Պիվազյան: Տպաքանակ՝ 2000:

Երկու խոսք—Լ. Ս. (VI): Հայաստանը ԺԵ դարի երկրորդ հիսնամյակում (առաջաբանի փոխարեն)—Լ. Խաչիկյան (VII—CXXXVI): Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1451—1480 թթ. (3—450): Ցանկեր անձնանունների, տեղանունների, առարկայական և այլն (453—597): Օտար բառեր (598): Նկարների ցանկ (599): Լրացում (600):

Ներկա հատորը նախորդ հատորի անմիջական շարունակությունն է հանդիսանում: Սույն հատորում ընդգրկված 575 հիշատակարաններից 390-ը անտիպ է: Բացի վերոհիշյալ հատորներում հիշատակված

զանազան քաղաքների ձեռագրական ռադաքանոններից և անտիպ ու տպագիր ձեռագրացուցակներից, մեմագրություններից և պարբերական մամուլից, որոնք այս հատորում ևս օգտագործված են, կան նաև հիշատակարաններ ստացված Աշտարակից ու Փարիզից:

32.—ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481—1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1967, Մատենադարան, Հայկական ՍՍՀ Միհիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ):

713 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Ա. Ս. Մաթևոսյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Երկու խոսք—Լ. Խաչիկյան (5—6): Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1481—1500 թթ., 9—301): Հավելված Ա. ԺԵ դարի նորահայտ հիշատակարաններ (1401—1499 թթ., 305—474): Բ. ԺԵ դարի անթվական հիշատակարաններ (147—548): Ցանկեր անձնանունների, տեղանունների, առարկայական և այլն (551—704): Օտար բառեր (705): Ցանկ Մաշտոցյան Մատենադարանի օգտագործված ձեռագրերի (706—712):

Ներկա հատորի սկզբի մասում, ինչպես նաև հավելվածներում լույս են տեսել ընդամենը 812 հիշատակարան: Բացի Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերից, ինչպես նաև անտիպ և տպագիր ձեռագրացուցակներից և այլ տիպի տպագիր աշխատություններում հրատարակված հիշատակարաններից, հավելվածում տեղ են գրավել նաև կազմողի կողմից անձամբ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը և Զմմառի հայ կաթողիկե վանքի մատենադարանում հավաքված և դարձյալ ԺԵ դարին վերաբերող մեծ թվով ձեռագիր հիշատակարաններ: Այսպիսով ինչպես նախորդ հատորներում և հատկապես այս հատորում հրատարակված հիշատակարանների մեծ մասը լույս է տեսել առաջին անգամ:

33.—Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար) Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1951 (Հայկական ՍՍՀ Միհիստրների սովետին կից պետական ձեռագրատուն (Մատենադարան):

114 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Գ. Աբով: Տպաքանակ՝ 2000:

Սույն գրքի 100—112 էջերում հրատարակված է Գանգրայի ժողովի կանոնների գիտական բնագիրը կազմված Մատենադարանի 7 գրչագրերի հիման վրա:

34.—Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII ԴԴ. հատոր I, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1951 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ: Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, գիրք երրորդ):

455 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Մ. Հասարայան: Տպաքանակ՝ 1200:

Ներկա հատորում հրատարակված են պատմական

արժեքի 27 բնագրեր, որոնք հիմնականում կամ ծա-
մանակագրություններ են և կամ տարեգրություններ:
Ընդգրկված բնագրերից միայն 5-ն են հրատարակվել
անցյալում, իսկ 22-ը յույս են տեսել առաջին անգամ:
Յուրաքանչյուր բնագիր ունի ներածական բաժին և
վերջում ընդարձակ ծանոթագրություններ: Բնագրերը
բազմաթիվ օրինակներով հասած լինելու դեպքում՝
կազմված է գիտական համահավաք տեքստ: Այս կա-
պակցությամբ օգտագործված է 47 ձեռագիր, իսկ ծա-
նոթագրությունների համար՝ 19 ձեռագիր: Բացի Մա-
տենադարանից՝ օգտագործվել են նաև այլ վայրերի
գրադարանների նյութերը:

**85.—Մանր ժամանակագրություններ XIII—
XVIII դդ.** հատոր II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան,
Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրա-
տարակչություն, Երևան, 1956 (Հայկական ՍՍՀ գի-
տությունների ակադեմիայի պատմության ինստի-
տուտ. Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, գիրք
յոթերորդ):

XI+685 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Մ. Ս. Հարաթյան:
Տպաքանակ՝ 2000:

Ներկա հատորում հրատարակված 58 մեծ և փոքր
բնագրերից 38-ը յույս են տեսել առաջին անգամ,
իսկ մնացածներից 5-ը՝ նոր բնագրերի հիման վրա և
կամ այլ տարբերակների համեմատությամբ: Այս առ-
թիվ կազմող օգտագործել է 43 գրչագրեր, իսկ նե-
րածականների և ծանոթագրությունների համար՝
109 ձեռագրերի:

**86.—Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժո-
ղովրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների
պատմությունից** (Ուսումնասիրություն և վավերա-
գրեր) Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Ե-
րևան, 1958, (Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովե-
տին կից պետ. ձեռագրատուն (Մատենադարան):

280 էջ: Խմբագիրներ՝ Վ. Ոսկանյան, Վ. Հարու-
թյունյան: Տպաքանակ՝ 1000:

143—262 էջերում պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի և
պատմ. գիտ. թեկնածու Դ. Գաբրիելյանի «Երկու
խոսք»-ից հետո հրատարակված են 79 վավերագրեր
վերցված Մոսկվայի ֆեոդալա-ճորտատիրական և
պատմա-ռազմական պետական կենտրոնական ար-
խիվներից: Վավերագրերը վերաբերում են 1723—
1726 թթ. հայ-ռուսական հարաբերությունների և Ան-
դրկովկասի ժողովրդների ազատագրական շար-
ժումներին:

37.—Армяно-русские отношения в XVIII веке,
сборник документов, подготовили к печати В. А.
Парсаян, В. К. Восканян, С. А. Тер-Авакимова,
под редакцией профес. Парсаяна, изд-во Акаде-
мии Наук Армянской ССР, Ереван, 1953 (Акаде-
мия Наук Арм. ССР, институт Истории). Мате-
риалы по истории армянского народа, том V).

(Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVII դարում.
փաստաթղթերի ժողովածու: Տպագրության պատ-
րաստեցին՝ Վ. Ա. Պարսամյան, Ս. Ա. Տեր-Ավակիմով-
վա, Վ. Կ. Ոսկանյան, խմբագրությամբ պրոֆ. Վ. Ա.
Պարսամյանի: Հայկական ՍՍՀ գիտ. ակադեմիայի
հրատարակչություն, Երևան, 1953 (Հայկական ՍՍՀ

գիտ. ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ: Նյու-
թեր հայ ժողովրդի պատմության, գիրք հինգերորդ):

VIII+287 էջ: Տպաքանակ՝ 3000:

Հրատարակված են 96 վավերագրեր Հնագույն
փաստաթղթերի կենտրոնական պետական դիվանից
(Մոսկվա) և վերաբերում են 1626 թ. մարտի 26-ից
մինչև 1697 դեկտեմբերը—հայ-ռուսական մասնավո-
րապես տնտեսական և ապա նաև քաղաքական հա-
րաբերությունների պատմությանը: Վեց վավերագրեր,
որոնց բնագիրը հայերեն և լատիներեն է եղել, հրա-
տարակվել են նաև ռուսերեն թարգմանությամբ
(252—258) և այլն:

**38.—Армяно-русские отношения в первой трети
XVIII века.** Сборник документов, том II, часть I,
под редакцией Ашота Иоаннисяна, изд-во Акаде-
мии Наук Арм. ССР, Ереван, 1964 (Академия
Наук Армянской ССР, институт Истории).

(Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դարի
առաջին երեսնամյակում, փաստաթղթերի ժողովա-
ծու, հատոր II, մաս 1, խմբագրությամբ Աշոտ Հով-
հաննիսյանի, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակա-
դեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1964 (Հայկա-
կան ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, պատմության
ինստիտուտ):

Կազմել են՝ Պ. Տ. Հարությունյանը, Ս. Ա. Տեր-Ա-
վակիմովյան, Վ. Ա. Հակոբյանը:

CV+396 էջ: Տպաքանակ՝ 1000:

Այս հատորում ամփոփված են 164 փաստաթղթեր
1701—1722 թթ. վերաբերյալ և վերցված են Մոսկվա-
յի Հին փաստաթղթերի պետական կենտրոնական դի-
վանից և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականու-
թյան դիվանից: Հրատարակված են նաև 28 հայերեն
վավերագրեր առընթեր ռուսերեն թարգմանություննե-
րով: Ժողովածուն արժեքավոր է հայ-ռուսական քա-
ղաքական հարաբերությունների և հայերի ազատա-
գրական շարժումների պատմության համար: Ներդիր
տրված է նաև 1703 թ. Իսրայել Օրու կողմից ռուսա-
կան արքունիքին ներկայացրած ապագա Հայաստանի
մեծադիր քարտեզը: Ընդարձակ ներածությունը գրել
է ակադ. Ս. Գ. Հովհաննիսյանը:

**89.—Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Խմաստա-
նեի մատենագրությունը,** Երևանի համալսարանի հրա-
տարակչություն, Երևան, 1956:

371 էջ: Խմբագիր՝ Ա. Առաքելյան: Տպաքանակ՝
2000:

Նշում ենք միայն Հովհաննես Սարկավազի ներկա
հատորում տպագրված պատմական գործերը: Նրա
կենսագրությանն են վերաբերում «Հանդես քանի
վան երանելի առնե Աստուծոյ Սարկավազին կենաց
և մահուն և այլոց սրբոց հույ յայն ժամանակ»
(119—125): Հիշատակարան Հովհաննեսի մանին
(126), «Նորին (Յովհաննու) ամբաստանութիւն
զանձնէ» (127—128): Պատմության հատվածը Սա-
մուել Անեցուց (129—130): Հովհաննես Խմաստա-
նեի ժամանակագրությունը. Նորին (Յովհաննու քա-
հանայի) (131—134): Հովհաննեսի պատմության
հատվածը Հաղթարի «Քյոթուկում»։ «Վանս սքանչե-
լեաց Սուրբ Աստուածածնին (136): «Յեկեղեցական

ԵՐԵՎԱՆ. ՀՐԱՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԼԵՆԻՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

«Պատմություն, զոր երկրորդն է Սարկառաց վարդապետի» (137—139): «Նորին (Յովհաննու քանաճարի) հավարներին հնազանդական ընդդէմ անգիտակցաւ ոմանց իւր գիտութիւն...» (140—147): Աշխատությունը ունի առաջարան, ընդարձակ ուսումնասիրություն և բնագրերի բաժին, որոնք են և անգլերեն համատարգություն և անվանացանկ:

40.—Հ. Ս. Անասյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1957 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ):

150 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Կ. Ղաֆադարյան: Բնագրերի թարգմանությունը գրաբարից ուսերեն Ս. Ս. Արևշատյանի: Տպարանակ՝ 2000:

Հայերեն բնագրով և ուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվել են Բյուզանդիայի անկմանը նվիրված ժամանակակից հայ հեղինակներ Աբրահամ Անկուրիացու և Առաքել Բաղիշեցու շտիպան երկերը, ինչպես նաև Երեմիա Չելերի Քյոմուրջյանի (ԺԷ դ.) «Օսմանյան պատմություն»-ից մի գլուխ: Բնագրերի գիտական հրատարակության համար աշխատասիրողը օգտագործել է 32 լրիվ կամ թերի գրչագիր օրինակներ: Աշխատությունն ունի ներածություն և ծանոթագրություններ:

41.—Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն Ե—ԺԷ դդ. հատոր Ա. Ա.—Առաքել Սալաձորեցի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1959 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ):

XCV+1230 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Վ. Ա. Հակոբյան, հրատ. խմբագիր՝ Էմ. Ա. Պիվազյան: Տպարանակ՝ 2000:

Ներածություն (V—XXXVIII): Մատենագիտական բնագրեր (XXXIX—LXXVI): Զեուագրացուցակներ (LXXVII—XCV): Հայկական մատենագիտություն (պլուս. 1—1162): Հավելված (1163—1176): Ազարիա Զեուպեցի տոմարագետ (1177—1188): Յանկ բնագրերի սկզբնատղերի (1189—1228):

Աշխատությունը շատ հարուստ է ինչպես բովանդակ հնագիտության, այնպես էլ պատմագիտության համար իր բովանդակած բնագրերով և այդ մասին եզրույ սովոր ցուցմունքներով:

42.—Հ. Ս. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, պատմական հետազոտություն: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1961 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա):

442 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. Հասարյան: Տպարանակ՝ 2000:

Ելքում ունի վավերագրերի բաժին (279—319), որ հրատարակված են 12 վավերագրեր 17-րդ դարից, որից 8 վավերագիր գրված է ֆրանսերեն և իտալերեն լեզուներով և աղբյուրներում է նրանց հայերեն թարգմանությունը: Մնացյալ վերջի 3 վավերագրերը հայերեն են և հրատարակվել են ըստ Երևանի, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի ձեռագիր օրինակների: Առաջինը՝ Հովհաննես Թորոնյանի ուղեգրու-

թյունը է 1678—1680 թթ. (301—311), ապա Երեմիա Չելերի Քյոմուրջյանի նամակը Պետրոս Ազուկցուն (311—314) և Մանուել Ծամմուրաթի՝ ճիշատակարանը (315—319):

43.—Ր. Մ. Բարտիկյան, Источники для изучения истории Павликианского движения, изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1961 (Академия Наук Армянской ССР, Институт истории):

(Հ. Ս. Բարբիկյան, Պավիկյան շարժման պատմության ուսումնասիրության աղբյուրները, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1961 (Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ):

218 էջ: Խմբագիր՝ Ե. Է. Լիպչից: Տպարանակ՝ 2000:

Այստեղ կան նաև Պավիկյան աղանդավորական շարժման վերաբերյալ հետևյալ հայ հեղինակների գործերի ուսերեն թարգմանություններ. Ալվանից Եկեղեցական ժողովի որոշումը (107—108), Հովհան Օմեցու «Ընդդէմ Պավիկյանց» ճառից հատված (109—112), 719 թ. Գլինի ժողովի 29-րդ կանոնը (112), նույն ժողովի 32-րդ կանոնը (113), Ղևոնդ պատմիչի պատմությունից հատված (114—115), Գրիգոր Մագիստրոսի պատմականից ուղղված ատորիմների կաթողիկոսին (116), Հայկական կանոնագրից պավիկյաններին վերաբերող հատվածը (113):

44.—Վ. Ա. Պարսամյան, Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ-Յեկի ապստամբությանը, Նոր Եյուրեր XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակություն, Երևան, 1962:

238 էջ: Հրատարակության խմբագիրներ՝ Ա. Գ. Մարգարյան, Ա. Ս. Ամիրբեկյան: Տպարանակ՝ 3000:

Փաստաթղթերը հրատարակված են աշխատության 51—146 էջերում, իսկ նրանց նմանահանությունները՝ 147—233 էջերում: Հրատարակված են 49 վավերագրեր միասին հաշվելով նաև նրանց թարգմանությունները ևս: Հայերեն են միայն 3 վավերագիր, իսկ մնացածը ուսերենով գրված փաստաթղթեր են: Տրոյված են 22 վավերագրի հայերեն թարգմանությունը: Հիշյալ փաստաթղթերը պահվում են Մոսկվայի Հին ակտերի արխիվում: Նրանք գրեթե ամբողջությամբ լույս են տեսել առաջին անգամ և լույս են տեսել 18-րդ դարի սկզբին Իսթանբուլ Օրու մանից հետո հայ ազատագրական շարժման պատմության վրա: Փաստաթղթերը վերաբերում են 1727 թ. նոյեմբերի 27-ից մինչև 1744 թ. նոյեմբերի 27-ի միջև ընկած ժամանակաշրջանին: Նրանք ուղարկվել են նաև Արևելյան Եվրոպայի մի քանի հայկական գաղթավայրերի պատմության համար:

45.—Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.) աշխատասիրությանը՝ Վ. Ռ. Գրիգորյանի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1963 (Հայկական ՍՍՀ Սիսիտորների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարան):

440 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Հ. Գ. Փափազյան: Տպարանակ՝ 1000:

Ներկա երկի 91—362 էջերում լույս են տեսել Կամենցե-Պոդոլսկի հազկական դատարանի 632 արձանագրություններ, որոնք վերաբերում են 1559 թ. օգոստոսի 7-ից մինչև 1614 թ. դեկտեմբերը ընկած ժամանակաշրջանին: Սույն վավերագրերը լույս են տեսել առաջին անգամ և վերցված են Ուկրաինական ՍՍՀ Կենտրոնական պատմական դիվանից (ԿԻԼ): Նրանք հատկապես արժեքավոր են Կամենցե-Պոդոլսկի հայ գաղութի միջնադարյան կյանքի և մասնավորապես նրանց իրավաբանական մտքի պատմության համար: Բացի Լեհաստանի և Ուկրաինայի հայ գաղութավայրերից, մի շարք վավերագրեր կարևոր են նաև Մոլդովայի և Բուկովինայի հայերի անցյալի պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման տեսակետից, ինչպես նաև հայերի հետ համակեցության մեջ գտնվող տարբեր ժողովուրդների վերաբերյալ:

46.—Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցու, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1963 (Հայկական ՍՍՀ Միհիստորիկների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարան):

159 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Ե. Քոլանջյան: Տպաքանակ՝ 1000:

Առաջաբան—Կ. Ն. Յուզբաշյան (5—17): «Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցու վարդապետի վրաս անցնից անցնելից յ յալյասեռն ազգաց որք շուրջ գմեք են (20—145): Մատենագիտություն, կազմեց՝ Հ. Ս. Անասյան (149—153): Անվանացանկեր (154—158):

Այս գործը Արիստակես Լաստիվերտցու պատմության առաջին գիտական-քննական հրատարակությունն է: Ներկա բնագրի կազմման համար օգտագործված են Մաշտոցյան Մատենադարանի 9 գրքչափեր, ինչպես նաև ՍՍՀՄ գիտ. ակադեմիայի Ափսյի ժողովուրդների ինստիտուտի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի (Լեհիգրադ) մի ձեռագիրը: Օգտագործվել է նաև պատմիչի վեներտիկյան հրատարակությունները, որոնցից 1844 թ. հրատարակվածը, ըստ հրատարակիչների լույս է տեսել 5 գրչափերի հիման վրա:

47.—Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա (Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1963) Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ):

156 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Արևշատյան: Տպաքանակ՝ 4400:

Կա հետևյալ բնագիրը. Հավելված Ա. «Աշխարհացոյց»-ի Մեն Հայքի և հարևան երկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ բնագրի գլուխները (փորձ բնագրի վերանայագնման): Բնագիրը աշխարհաբար թարգմանությամբ (100—115): Աշխատությունը ունի ներածություն, բացատրագիր (Ա.—Բ.), Հայաստանի օգտակար համաձեռնություն, բուսական և կենդանական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մահաճգների և գալտոների տարածությունը, և ցանկեր: Ներդիր

քարտեզ (մեծադիր) «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Առաջին անգամն է, որ «Աշխարհացոյց»-ի Հայաստանին և հարևան երկրներին վերաբերող մասը հրատարակվել է այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա: Հեղինակը պարզել է, որ «Աշխարհացոյց»ը առնվազն 15 քարտեզների զուգահեռ մի բնագիր է: Նա ձգտել է վերականգնել բնագրի նախնական պատկերը, միաժամանակ խոստանալով ապագայում ունենալ նրա համահավաք գիտական հրատարակությունը:

48.—Յովհաննես Կամենացի պատմություն պատերազմին Խոթինու աշխատասիրությամբ՝ Հ. Ս. Անասյանի, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1964 (Հայկական ՍՍՀ Միհիստորիկների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարան):

124 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Վ. Ռ. Գրիգորյան: Տպաքանակ՝ 1000:

«Պատմություն պատերազմին Խոթինու, ի ժամանակս սուրբա Օսմանին տանկաց, եւ ի կարողիկոսություն Հայոց Մելքիսեդիկ արքայի արքայազնության և ժժ գլուխներ» (31—96): Այս գործը լույս է տեսել առաջին անգամ և կարևոր է 1621 թ. լեհ-թուրքական պատերազմի պատմության հետ կապված հարցերի լուսաբանման համար: Այն տվյալներ է բովանդակում նաև Ուկրաինայի և Մոլդովիայի պատմության վերաբերյալ: Նախապես դարձյալ Հ. Ս. Անասյանի կողմից գրված առաջաբանով լույս է տեսել բնագրի ռուսերեն թարգմանությունը (թարգմանիչ՝ Կ. Յուզբաշյան) (Տես «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1958, 2, էջ 258—286): Ներկա մեծագրությունը ունի առաջաբան, ծանոթագրություններ, ռուսերեն համառոտագրություն և անվանացանկ: Պատմության ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում:

49.—«Կանոնագիրը Հայոց» Ա. աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1964 (Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ):

LXXIX+742 էջ: Խմբագրությամբ՝ Հ. Ս. Անասյանի, Էմ. Պիվադյանի: Տպաքանակ՝ 1200:

Այս «Կանոնագիրը Հայոց»-ի ոչ միայն առաջին գիտական-քննական հրատարակությունն է, այլև այժմ մամուլի տակ գտնվող իր Բ հատորով լինելու է նրա ամբողջական տպագրությունը: Ներկա բնագրի հիմքում է ընկած հայոց կանոնագրքի աշխարհում մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը, որը պահվում է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում (ՁՖ 131) և գրված է ուղղագիծ մետրոպոլիտ երկաթագրով Հովհաննես Գրչի կողմից Կիլիկիայում 1098 թ.: Այն մատչելի է եղել կազմողին մանրալուսանկարի միջոցով: Բացի դրանից հեղինակը նախ ծանոթացել է Մատենադարանի շուրջ 200 գրչագրերի հետ և որոնցից էլ ընտրել է 48 գրչագրեր գրված 13—19-րդ դարերին, նույնպես ծանոթագրությունների համար նա օգտագործել է մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրեր: Նա որոշել է նրանց խմբերը և ենթախմբերը: Հավելվածում հրատարակել է նաև Մատենադարանի մի

բանի արժեքավոր երկաթագիր պատմիկների և պահպանակների բնագրեր:

Օգտագործել են նաև Արտասահմանում գտնվող ձեռագրերի հիման վրա կատարված առանձին կանոնախմբերի հրատարակությունները:

Ներկա հրատարակությունը քաղկացած է նախաբանից (VII—LXXIX), կանոնագրի գիտական համառոտագրից (1—537), ծանոթագրություններից (539—647), հավելվածից (649—688) և ցանկերից (689—740):

56.—Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա. կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Ջեյրումյան, Փ. Ամրապիյան: Ներածությունը՝ Օ. Եզանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մեաքակաճյանի, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1965 (Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարան):

1635 յուրակալին էջ: Տպարանակ՝ 1000:

Երկու խոսք (9—12): Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուն—Օ. Եզանյան (13—214): Ձեռագրացուցակի սկզբունքները (215—226): Ցուցակ ձեռագրաց (225—1352. 1—5000 ձեռագրերի համառոտ հկարագրություն): Ցանկեր (1333—1630): Լրացումներ և ուղղումներ (1631—1634):

1404—1405 տունակալին էջերում կա մի ցանկ՝ «Պատմագրական» վերնագրով, ուր ներկայացված են պատմությունը, ժամանակագրությունը, գաղափարագիրը, Ֆիլատեղիան, դարաշրջանը, ազգահամայնը, օրագրությունը ճանապարհորդությունը բովանդակող Մատենադարանի գրչագրերի համարները: Կա նաև պատմական բնույթի վարքագրական, վկայարանական բաժինը (1405—1406): Կան նաև ձեռագրերի հիշատակարանների հիման վրա կազմված ժամանակագրական ցանկ, ինչպես նաև նախազգուշաբար և հետագա հիշատակարանների ցանկեր (1337—1362, 1363—1380 յուրակալին էջեր), որոնց բնագրերը բոլորն էլ ունեն պատմական արժեք:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼ ԲԱՆԱԶՆԵՐՈՒՄ
ԿԱՍԱՐՎԱՆԷ ՀՐԱՍԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մոսկվա

I.—Симеон Ереванци, Джамбр, памятная книга зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей, издательство Восточной литературы, Москва, 1958 (Академия Наук СССР, институт Востоковедения).

(Միմեոն Երևանցի, «Ջամբր գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնալից որպիսութեանց արքայ Աթոռոյ, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն»): Արևելյան գրականության հրատարակչություն, Մոսկվա, 1958 (ՍՍՀՄ գիտ. ակադեմիա, արևելագիտության ինստիտուտ):

400 էջ: Թարգմանությունը՝ Ա. Ա. Մալխասյանցի: Խմբագրությունը և առաջարանը՝ Պ. Տ. Հարություն-

յանց: Ծանոթագրությունները՝ Ա. Ա. Մալխասյանցի և Պ. Տ. Հարությունյանի: Տպարանակ՝ 2000:

Բնագիրը հրատարակվել է 67—369 էջերում: Այս «Ջամբր»-ի ուսերեն առաջին հրատարակությունն է:

2.—Армянские источники о монголах извлечения из рукописей XIII—XIV вв., перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, изд-во Восточной литературы, Москва, 1962 (Академия Наук СССР, институт Народов Азии).

(Հայկական աղբյուրները մոնղոլների մասին, քաղված XIII—XIV դդ. ձեռագրերից, թարգմանությունը գրաբարից, առաջարանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Գալստյանի, Արևելյան գրականության հրատարակչություն, Մոսկվա, 1962 (ՍՍՀՄ գիտ. ակադեմիա, Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտ):

155 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Ա. Գ. Գիլիկով: Տպարանակ՝ 3200:

23—105 էջերում ուսերեն թարգմանությամբ հրատարակված են հետևյալ ժամանակագրությունները. Սերաստացու, Ստեփանոս Լափակ. ի, Հովհաննես Վանականի, Խարբերդ քաղաքում գրված Ավետարանի հիշատակարանի, Կոստանդին Բարձրբերդի կաթողիկոսի (1251 թ.), 1248 թ. ձեռագրի հիշատակարանից, Սմբատ սպարապետի «Տարեգրքից», Սմբատ Սպարապետի նամակը Սամրղանդից Կիպրոսի թագավոր Հենրի Լուսինյանին 1247 թ., Մանկու խանի և Հերոն Ա-ի միջև կնքված պայմանագրի բնագիրը, Գրիգոր Սսեցու հիշատակարանից (1244 թ.), Անանուն ժամանակագրություն, Հերոն Բ-ի ժամանակագրությունից, քաղվածք Մխիթար Մխիթարյանից, Գալիթ Բադիշեցու և Ներսես Պալինցի:

3.—Симеон Лехаши, Путевые заметки, перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян, Москва, 1967 г. (Памятники письменности востока IX изд-во «Наука», главная редакция Восточной литературы, Академия Наук СССР, отделение истории, институт древних рукописей им. Машица-Матенадаран при Совете Министров Арм. ССР).

(Սիմեոն դպիր Լեհացու, Ուղեգրություն, թարգմանություն հայերենից, առաջարան և ծանոթագրություններ՝ Մ. Օ. Դարբինյանի, Մոսկվա 1965 (Արևելքի մատենագրության հուշարձաններ IX «Գիտություն» արևելյան գրականության գիլատոր խմբագրություն, ՍՍՀՄ գիտ. ակադեմիա, պատմության բաժանմունք: Հայկ. ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարան):

322 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Կ. Ա. Մկիթ-Օհանջանյան: Տպարանակ՝ 3000:

Բնագրի թարգմանությունը կատարվել է Հ. Ն. Ալինյանի «Սիմեոն դպիր Լեհացու, Ուղեգրություն, տարեգրություն և յիշատակարան», Վիեննա, 1836 թ. հրատարակության հիման վրա: Հ. Ն. Ալինյանը Սիմեոնի ինքնաձեռագիրը հայտնաբերել էր Լվովի համալսարանում, որը սակայն այժմ մատնվել է կորուստ: Ներկա ուսերեն ամբողջական առաջին թարգ-

մանության հրատարակությունը գտնվում է գրքի 31—271 էջերում:

4.—**Документы на половецком языке XVI в.**, (судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т. И. Грунина. Под редакцией Э. В. Севортяна, статья Я. Р. Дашкевича, Москва, 1967 (изд-во «Наука», Главная редакция Восточной литературы. Памятники письменности Востока, III).

(Ղփշաղերեն լեզվով գրված վավերագրեր (Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական համայնքի դատական փաստաթղթեր): Տարադարձությունը, թարգմանությունը, առաջաբանը, ներածությունը, քերականական ծանոթագրությունները և բառարանը՝ Տ. Ի. Գրունինի: Խմբագրությամբ՝ Է. Վ. Սևորտյանի. հոդվածը՝ Յա. Բ. Դաշկևիչի, Մոսկվա 1967): «Գիտություն» հրատարակչության արևելյան գրականության գլխավոր խմբագրություն: Արևելքի մատենագրության հուշարձաններ III):

480 էջ: Տպաքանակ՝ 1200:

Հրատարակվել են 298 վավերագրեր 1559—1587 թթ. վերաբերյալ և հայատառ ղփշաղերենից թարգմանվել են ուսերենից:

Թրիխսի

5.—**С. Тер-Аветисян. — Походы Тамас-Кули-хана (Надир-Шаха) и избрание его Шахом в описании Акопа Шамахеци.** Изд. научно-исследовательского института Кавказоведения Академии наук СССР, Тифлис, 1932 (Академия Наук СССР, Научно-исследовательский институт Кавказоведения, труды историко-экономического сектора, секция феодальной формации).

(Ս. Տեր-Ավետիսյան, Թահմազ-Ղուլի-խանի (Նահիր շահ) արշավանքները և նրա շահ ընտրվելը Հակոբ Շամախեցու նկարագրությամբ: ՍՄՀՄ գիտ. ակադեմիայի կովկասագիտության գիտա-հետազոտական ինստիտուտի հրատարակչություն, Թրիխսի, 1932 (ՍՄՀՄ ԳԱ կովկասագիտության գիտա-հետազոտական ինստիտուտ, պատմա-տնտեսագիական բաժանմունքի աշխատություններ, ֆեոդալական ֆորմացիայի բաժին):

17 էջ: Հրտ. խմբագիր՝ ակադ. Ն. Յա. Մառ: Տպաքանակ՝ 800:

Հակոբ Շամախեցու բնագրի թարգմանությունը գտնվում է 8—17 էջերում:

6.—**Թովմա Մենոքեցին Վրաստանի մասին**, Հայկական բնագիրը քաղվածաբար հրատարակեց և թարգմանեց վրացերեն լեզվի, ներածությամբ և ծանոթագրություններով՝ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Աբելը, 1937, 98 էջ: (Վրացերեն):

7.—**Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, թարգմանություն, ծանոթագրություններով և ցանկերով Իլիա Աբուլաձեի, պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1937, (պետ. համալսարանի Վրաստանի

պատմության կաթինետ. Վրաստանի պատմության աղբյուրները, 3-րդ սերիա. հայ հեղինակներ):

34 էջ: Տպաքանակ՝ 1000:

3—70 էջերում հրատարակված է հայերեն բնագիրը, զուգահեռ վրացերեն թարգմանությամբ: 73—74 էջերում նույն պատմիչի՝ «Շարք հայրեպետեսաց հայոց» գործը հայերեն և վրաց.:

8.—**Յովհաննես Դրասխանակերտցի պատմություն Հայոց (786—925 թթ.)** Հայերեն բնագիրը վրացերեն թարգմանությամբ ուսումնասիրեց և ծանոթագրեց Ե. Վ. Ցազարելշվիլի, «Մեցնիերեքա» հրատարակչություն, Թբիլիսի, 1985 (Վրացական ՍՍՀ գիտ. ակադեմիա: Օտար աղբյուրները Վրաստանի մասին: Կ. Ս. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտ), (Վրացերեն):

0178 + 318 էջ: Հայկական աղբյուրները Վրաստանի մասին մատենաշարի խմբագիր՝ Իլիա Աբուլաձե: Տպաքանակ՝ 1000:

Հայերեն գիտական բնագիրը վրացերեն թարգմանության զուգահեռ հրատարակվել է 1—306 էջերում: Համահավաք բնագիրը կազմվել է Մաշտոցյան Մատենադարանի 5 ձեռագրերի և 1912 թ. հրատարակության հիման վրա (նախապես ուսումնասիրել է 17 ձեռագրեր):

9.—**Յակոբ Յուրտաեցի, Վկայաբանություն Շուշանկայ**, վրացական և հայկական բնագրերը ուսումնասիրությամբ, վարիանտներով, բառարանով և ցանկերով լյուս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն (Վաղ ֆեոդալիզմի վրացական գրականություն II) Թրիխսի, 1938: 063—120 էջ: Պատ. խմբագիր՝ Կ. Կեկելիձե: Տպաքանակ՝ 2100:

3—63 էջերում հրատարակվել է բնագիրը հայերեն և վրացերեն: 75—84 էջերում տարբերակներ: Հայերեն բնագրեր քաղվածաբար կան նաև առաջաբանի տարբեր էջերում: Հիմքում ընկած է Մաշտոցյան Մատենադարանի 1 ձեռագիրը և 1 տպագիր օրինակ:

10.—**Իլիա Աբուլաձե, Վրաց-հայկական գրական կապերը IX—X դդ.**, Ուսումնասիրություններ և բնագրեր: Թրիխսի Վրացական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1944:

0208 + 274 էջ: Խմբագիր՝ ակադ. Ա. Շանիձե: Տպաքանակ՝ 150:

3—132 էջերում հրատարակված են հայերեն հետևյալ վարքագրությունները՝ գիտական-համահավաք ձևով և աղբյուր տրված են նաև նրանց վրացերեն հին թարգմանությունները. Վկայությունն արքայն Սանդխտոյ... 2 Վկայաբանությունն արքայն Ոսկեյա... 4 Տեսիլ Կոստանդինանոսի աստուածատեր թագաւորի յաղագս յայտնելոյ արքոց Սուքիաս(ե)անց, 5 Վկայությունն սուրբ հայրապետացն Հայոց Արիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկան, Գրիգորիսի, Դանիէլի, 6 Պատմությունն արքայն Ներսէսի հայրապետին և Խաչայ եպիսկոպոսին, 7 կատարումն արքայն Սահակայ... 8 Վկայությունն արքայն Վարդանայ և Հմայեկայ և Վահանայ և Սահակայ Հայոց սպարապետաց և ամենայն սուրբ արանց որք մեռան ի Քրիստոս, 9 Վկայար. արքոցն Աստմայ և որդոց նորա Վարդասայ եւ

հերսեմի և հոգին ընկերացն... զոր ասացաւ է հար Տանտայ Վարագեցոյ, 10 Վկայար. սրբոյն Յիզտի-րուզտեայ, 11 Վկայար. սրբոյն Կաթի որ ի Գոյն կատարեցաւ...:

Հրատարակված են նաև մեկնողական բնույթի բնագրեր հայերեն և վրացերեն: Վերոհիշյալ բնագրերի հրատարակումը կատարվել է Մատենադարանի 26 ձեռագրերի ինչպես նաև բազմաթիվ տարադիր երկերի բաղդատության միջոցով:

11.—**Քարթլիս Տխովրեայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը**, վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառգրքով լույս ընծայեց Իլիա Արուստան, հրատարակություն Թբիլիսիի պետական համալսարանի, Թբիլիսի, 1953:

VIII+032+344 էջ: Պատ. խմբագիր՝ ակադ. Ա. Ծանին: Տպաքանակ՝ 1000:

Բնագիրը 4 մասից հրատարակվել է հայերեն և զուգահեռ վրացերեն թարգմանությամբ, ընդգրկում է 5—258 էջերը: Ցանկում՝ Մխիթար Այրիվանցի (257—261): Սա գիտական առաջին հրատարակությունն է և կազմված է Մատենադարանի 4 ձեռագրերի բաղդատությամբ:

12.—**Գրիգոր Ականցի պատմությունը ազգին նետողաց**, Հայերեն բնագիրը վրացերեն թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով հրատարակեց Նոյար Շոշաշվիլին, վրացական ՍՍՀ գիտ. ակադեմիայի հրատարակչություն, Թբիլիսի, 1961 (վրացական ՍՀ գիտ. ակադեմիա. օտար աղբյուրները վրաստանի մասին):

220 էջ: Հայկական աղբյուրները վրաստանի մասին մատենադարի խմբագիր՝ Իլիա Արուստան: Տպաքանակ՝ 1000:

Բնագիրը հրատարակվել է 3—74 էջերում և խորագրված է. «Գրիգոր Ականցոյ՝ Պատմություն ազգին նետողաց, երբեմն համարեալ Մաղաբիա արեղացի» հայերեն գրաբար և զուգահեռ վրացերեն թարգմանությամբ: Հրատարակության հիմք է հանդիսացել 1949 թ. Բելգիի և Ֆրայի հայերեն և անգլիերեն հրատ. ը, որի հիմքն էլ եղել է Երուսաղեմի 1870 թ. հրատ. ը:

13.—**Լ. Ջ. Ջանաշիա, Ղազար Փարպեցու տեղեկությունները վրաստանի մասին**, վրացական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Թբիլիսի, 1962 (օտար աղբյուրները վրաստանի մասին: Ի. Ջանաշիայի անվան պատմության ինստիտուտ):

282 էջ: Հայկական աղբյուրները վրաստանի մասին մատենադարի խմբագիր՝ Իլիա Արուստան: Տպաքանակ՝ 800:

Բնագիրը գրավում է 201—288 էջերը և հայերեն գրաբարի զուգահեռ տրված է վրացերեն թարգմանությունը: Հրատարակվել է 1904 թ. գիտական հրատ. հիման վրա¹:

Բարո

14.—**Киракос Гандзакечи, История (Армении)**. Перевод с древнеармянского Т. Тер-Григоряна, Отв. редактор проф. А. Г. Тер-Матевосяна (для служебного пользования), изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1946 (Академия Наук Азербайджанской ССР, институт Истории им. А. Бакиханова):

Վիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն (Հայոց), թարգմանությունը գրաբարից՝ Տ. Տեր-Գրիգորյանի: Պատասխանատու քարտուղար պրոֆ. Ա. Գ. Տեր-Մաթևոսյանի (ի հարկի օգտագործելու համար) Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Բաքու, 1946 (Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ. Ա. Բաքիխանովի անվան պատմության ինստիտուտ):

1—302 էջ: Թարգմանչի առաջարկով և ծանոթագրություններով:

15.—**Фома Метсопски, Теймурленкинъ онуи хэ-лэфлэринин Тарихи**. Азербайчан ССР элмэр Академиясы нэшрийяты Бақы—1957 (Азербайчан ССР Элмэр Академиясы, Тарих институту):

(Պատմություն Լանկ-Թամուրազ և լաջորդաց իրոց, արաբեայ Թովմազ վարդապետի Մեծորեցոյ, Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Բաքու, 1957 (Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ):

102 էջ: Հայերենից ռուսերեն թարգմանեց՝ Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանը: Խմբագիր՝ Ա. Ա. Բաղդամյան: Տպաքանակ՝ 3000:

Ա. մասը ունի ադրբեջաներեն ներածություն և բնագիր ու ծանոթագրություններ (5—47): Ռուսերենից ադրբեջաներեն է թարգմանել՝ Ռ. Բաքիխանյան, իսկ խմբագրել է՝ Մ. Ա. Սեյիդովը: 51—91 էջերում հրատարակվել է ռուսերեն ներածություն և բնագիր ու ծանոթագրություններ: Վերջում ունի անմանագանկ: Թարգմանությունը կատարվել է 1860 թ. Կ. Վ. Ծաննազարյանի փարիզյան հրատարակչությունից և թարգմանչի անելով կրճատվել են պատմագիտական արժեքից զուրկ եղող հատվածները:

Ջարմանալի կերպով պատմիչի անունը ադրբեջաներեն և ռուսերեն թարգմանությունների մեջ դարձել է Ֆոմա Մեծորսկի փոխանակ Թովմա Մեծորեցոյ:

16.—**Мхитар Гош, Албанская хроника**, предисловие, перевод и комментарий З. М. Бунятова, Баку, 1960:

(Մխիթար Գոշ, Աղվանից ժամանակագրություն, առաջաբան, թարգմանություն և ծանոթագրություններ Ջ. Մ. Բունյատովի, Բաքու, 1960):

Սույն երկը թարգմանված է «Շարք Հայրապետացն Աղուանից» որը կազմի զկնի Տեառն Եղիշայի՝ որ եկն յԵրուսաղեմէ» բնագրից:

ցական մատենագրական կապերի պատմության մասնագետ, քանադական գիտությունների թեկնածու Պ. Մորդյանը, որին և հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

¹ Վրացերեն հայագիտական գրքերի մասին մեզ անհրաժեշտ եղող օգնությունը ցույց տվեց հայ-վրա-